

วารสาร
ประวัติศาสตร์
ธรรมศาสตร์

THE THAMMASAT

**JOURNAL
OF
HISTORY**

อำนาจของสตรีสยามกับชายโสด:
แรงงานชายขอบหลังเลิกทาสและไพร่
The Power of Siamese Women and Single Men: Marginal
Labor since the Abolition of Slavery and Phrai System

ภัทรรัตน์ พันธุ์ประสิทธิ์ และ ปิณฑุญพันธ์ พจนะลาวัณย์
PattaratPhantprasit and PinyapanPotjanalawan

อาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยทักษิณ
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี
E-mail: warmraw@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการจะอภิปรายถึงปรากฏการณ์ของแรงงานชายขอบทั้งสองประเภทในช่วงทศวรรษ 2450 จนถึงก่อนปฏิวัติสยาม 2475 การจัดการแรงงานในสังคมสยามตั้งแต่จารีตโบราณมา แรงงานผู้หญิงมีบทบาทและได้รับการเอื้อถึงในหน้าเอกสารของรัฐน้อยมาก ผิดกับแรงงานเพศชายที่เมื่อถึงเวลาจะต้องเข้าสังกัดกรมกองอยู่ภายใต้ระบบมูลนาย เพื่อเป็นแรงงานให้กับมูลนายของตนในชีวิตประจำวัน งานเทศกาล กระจ่างศึก สงคราม การควบคุมแรงงานเพศชายจึงถูกบันทึกและแสดงหลักฐานทางกฎหมายอยู่อย่างสม่ำเสมอ กระจ่างการยุติระบบไพร่และทาสเพศชายก็ยังมีพันธะที่ต้องเสียค่าราชการ หรือค่าแทนแรงเกณฑ์ในฐานะที่มีความเป็น “แรงงาน” ในตัว เมื่อเทียบกับเพศหญิงแล้ว ผู้ชายจึงมิใช่ “แรงงานอิสระ” มากเท่า นั่นหมายถึง อีกด้านหนึ่งแล้วแรงงานหญิงเป็นแรงงานแฝงทั้งในฐานะผู้ดูแลครัวเรือน และอาจรวมถึงการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ เพื่อสนับสนุนสามีของตน ความเป็นแรงงานดังกล่าวไม่ได้หยุดนิ่ง กล่าวคือแรงงานหญิงได้มีบทบาทมากขึ้น จนถึงกับมีบทบาทในการซื้อขายที่ดิน บริจาคเพื่อสาธารณกุศลที่สัมพันธ์กับรัฐ แต่ในเวลาต่อมาบทบาทดังกล่าวก็ลดลงสวนทางกับระบบราชการที่ใหญ่โตมากขึ้น แต่ในอีกด้านภายใต้เพศสภาพของความเป็นชายขอบของแรงงานนี้ ยังมีแรงงานชายขอบอีกประเภทคือ แรงงานชายโสดที่มีพันธะและมี “ค่าใช้จ่าย” ที่ต้องรับผิดชอบมากกว่าแรงงานชายที่มีครอบครัวที่มีฝ่ายหญิงเป็นแรงงานอีกประเภทที่ช่วยกันทำมาหากินแบ่งเบาภาระในการชำระภาษีและค่าใช้จ่ายต่างๆ ที่รัฐต้องการ

คำสำคัญ: ประวัติศาสตร์ไทย, ประวัติศาสตร์สังคม, สยาม, แรงงาน, เพศสภาพ

Abstract

This article examines the gender phenomenon of marginal labor, both single men and women from the late 1900s to the 1932 Revolution. In the past, labor management in Siam society barely included women into the state's laws. Few state documents mentioned this female labor. On the contrary, male labor was enlisted and sent to various divisions and departments under the Siamese feudal system for daily works, festive activities, and wars. Thus, there is abundant evidence that various laws on the importance of male labor were recorded in Siam. Despite the abolition of slavery and phrai system, Siamese male had to pay tax. This implies that the Siamese men were still regarded as "unfree-labor" when comparing with their female counterparts. However, from the gender perspective regarding marginal labor, single men were those who paid more tax when comparing with other groups of people in Siam society. Also, they had a large "expenses" to pay for the state more than married men who had financial support from their family and wife. It means that Siamese female were advocates of their husband's labor. These women worked in the domestic sphere, such as running a petty shop in order to earn their livelihood. It can be said that power and roles of women were increasing. They could sell and buy lands, while paying to the state. However, their roles had decreased heavily when the Siamese bureaucracy was expanded.

Keywords: Thai history, social history, Siam, labor, gender

1. บทนำ

กล่าวได้ว่าปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 สยามได้ผูกพันอยู่กับตลาดโลกมากขึ้นผ่านการผลิตและส่งออกที่มีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพฯ และที่นาลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ส่งผลให้กรุงเทพฯ กลายเป็นเมืองโตเดี่ยวที่เป็นศูนย์กลางทางการเมืองและเศรษฐกิจ¹ เป็นเมืองท่าสำคัญแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จึงกลายเป็นแหล่งงานสำคัญของเหล่าแรงงานทั้งหลาย นอกจากนั้นการยกเลิกระบบเกณฑ์แรงงานไพร่และการยกเลิกทาสยังส่งผลต่อการเข้าสู่ตลาดแรงงานของพวกเขา พอพินธุ์ อู๋ยานนทธีชี้ให้เห็นว่าก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 แรงงานในชนบทนั้นเป็นแรงงานท้องถิ่นที่มีค่าแรงสูงกว่าแรงงานในเขตกรุงเทพฯ ที่ส่วนมากเป็นแรงงานชาวจีน เนื่องจากว่าจำนวนประชากรในชนบทยังเบาบางและยังมีที่นาอยู่มาก ขณะที่แรงงานจีนมีอยู่เหลือเฟือจากการอพยพเข้ามาในกรุงเทพฯ อย่าง

¹ ความเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ ดูใน Malinee Khumsupha, "Changes in Urban Bangkok 1909-1855: the Impact of the Settlement of the British and their Subjects," (Ph.D. Dissertation in Thai Studies, Chulalongkorn University, 2011), นนทพร อู๋มั่งมี, "กองตระเวนกับการจัดการพื้นที่เมืองของกรุงเทพฯ พ.ศ.2458-2418," (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2556). กรณีที่นาและภาคการเกษตรที่ขยายตัวดูใน เดวิด บรูซ จอนสตัน, พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ, แปล, *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2473-2423* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530)

มหาดศาล² อย่างไรก็ตามความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เมืองก็เกิดขึ้นกับหัวเมืองต่างๆ ไม่น้อย³

การกล่าวถึงไพร่ที่ผ่านมามากจะสัมพันธ์กับความเป็นเพศชาย อันเนื่องจากว่าเป็นแรงงานที่ถูกนับไปเป็นหน่วยการผลิตของระบบศักดินาที่เป็นผู้รับใช้มูลนายและเป็นเครื่องแสดงอำนาจบารมีของเจ้าขุนมูลนายนั้นๆ ในยามศึกสงครามไพร่ที่เป็นเพศชายก็ต้องสวมบทบาทเป็นทหารเลวที่ถูกส่งไปประจันหน้ากับข้าศึกในต่างแดน ขณะที่ไพร่ที่เป็นเพศหญิงมีบทบาทที่น้อยกว่าในฐานะแรงงานการผลิตที่สัมพันธ์กับมูลนายโดยตรง กระนั้นพวกเธอก็มีลักษณะในฐานะแรงงานแฝงในภารกิจการส่งส่วย ภาษีเกี่ยวกับการผลิตต่างๆ กระนั้นในหลักฐานชาวตะวันตกมีการกล่าวถึงบทบาทเพศหญิงในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่ามีบทบาทสูงมาก เมื่อเทียบกับสตรีในยุโรปหรือตะวันออกเฉียงใต้ แต่ก็เพียงบทบาทในครัวเรือน หรือมีลักษณะความเป็นแม่ค้ำมากกว่าจะเป็นผู้มีอำนาจบนยอดปิระมิดของโครงสร้างทางการเมือง แรงงานในช่วงเปลี่ยนผ่านไปสู่การยกเลิกระบบไพร่ทาสที่มีบทบาทมากที่สุดคือ

² Porphant Ouyyanont, "Bangkok as a Magnet for Rural Labour: Changing Conditions, 1900-1970," *Southeast Asian Studies* 36: 1, (June 1998): 78-108.

³ Pompun Futrakul, "The Environmental History of Pre-Modern Provincial Towns in Siam to 1910," (Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1989).

⁴ นิโคลาส ทาร์ลิง, บรรณารักษ์, *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ฉบับเคมบริดจ์ เล่มสอง จากประมาณคริสต์ศักราช 1500 ถึง ประมาณคริสต์ศักราช 1800*, แปลโดย มัทนา เกษกมล (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552), 34.

แรงงานจีน ขณะที่แรงงานชาวสยามจะมีบทบาทลดลงมา ส่วนสตรีชาวสยามนั้นเป็นแรงงานแฝงที่ปรากฏบทบาทน้อยกลับทวีความสำคัญมากขึ้นในช่วงเปลี่ยนผ่านนี้จากฐานอำนาจในครัวเรือน และบทบาทการค้าขาย ส่วนแรงงานอีกประเภทที่ผู้เขียนเห็นว่าแทบจะไม่ได้รับการพูดถึงเลยคือ แรงงานชายโสดชาวสยาม

2. ค่าราชการและค่าแทนแรงเกณฑ์:

สถานะบังคับของเพศชายหลังเลิกไพร่และทาส

การเลิกระบบทาสและไพร่ มักจะถูกนำเสนอว่าเป็นการปลดปล่อยแรงงานให้กลายเป็นอิสระมากขึ้น สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงและการสร้างรากฐานของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์⁵ เพศชายในเกณฑ์ที่เหมาะสมถูกนับเป็นแรงงานในระบบใหม่ที่เรียกร้อยเงินค่าราชการ-เงินค่าแทนแรงเกณฑ์ทดแทนการสังกัดมูลนาย หรืออาจกล่าวได้ว่าโครงสร้างการจัดแรงงานเช่นนี้เป็นการเรียกร้อยเงินตราจากราษฎรชาย แทนการใช้แรงงานแบบเดิม ดังนั้นการเก็บเงินดังกล่าวจึงไม่นับแรงงานหญิงโดยปริยาย ผู้หญิงจึงเป็นแรงงานแฝงในครัวเรือนที่ไม่ถูกนับจากรัฐ การเปลี่ยนแปลงสถานะแรงงานชายสัมพันธ์กับกฎหมายหลายฉบับได้แก่

⁵ กุลลดา เกษบุญชู, “สนธิสัญญาเบาว์ริงกับการปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” *ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง เอกสารการประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัย, 20-18 ธันวาคม พ.ศ. 2540 ณ โรงแรมเจดับบลิว แมริออท กรุงเทพมหานคร, 14.*

ประกาศเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทร์ศก 117, พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จำ้ง ร.ศ.119, พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแทนแรงเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119, พระราชบัญญัติลักษณะทนายมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119, พระราชบัญญัติลักษณะผูกบั้งจีน ร.ศ.119 และ พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.120

ตามกฎหมายดังกล่าวทำให้พวกเขาไปสังกัดกับระดับที่ใหญ่กว่า นั่นคือ รัฐ เห็นได้จากการที่รัฐบาลสยามได้ออก *ประกาศเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทร์ศก 117* (พ.ศ. 2441)⁶ เพื่อจัดระเบียบจัดเก็บค่าราชการใหม่จากที่เคยไม่เสมอกัน โดยบังคับให้ชายฉกรรจ์อายุ 18-60 ปี จ่ายปีละ 2 บาท อีกสองปีต่อมา *พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จำ้ง ร.ศ.119*⁷ (พ.ศ. 2443) ก็ถูกตราขึ้นเพื่อเป็นการลดหย่อนการกะเกณฑ์พาหนะและแรงราษฎรให้น้อยลง หากราษฎรถูกเกณฑ์มาใช้ราชการควรให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามสมควร ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้องเสียส่วยหรือเงินค่าราชการ จะลดเงินส่วยหรือค่าราชการตามอัตราค่าจ้างพาหนะหรือค่าแรงแทนเงินค่าจ้างก็ได้ แต่รัฐก็ยังจำเป็นต้องขอแรงราษฎรช่วยทำการเพื่อประโยชน์ของชุมชนที่ไม่ต้องจ่ายค่าจ้าง

กระนั้นก็มี การประกาศขอยกเว้นการงดเกณฑ์ที่มีสภาพครอบครัวในงานต่างๆ ได้แก่ งานอันเป็นประโยชน์แก่ราษฎรในตำบลนั้นเอง ได้แก่ การสร้างและรักษาทางบกทางน้ำ และสร้างรักษาเหมืองฝาย, กรณีราชการปัจจุบันทันด่วน เช่น จับโจรผู้ร้าย คีกรสงคราม การรับ

⁶ “ประกาศเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทร์ศก 117,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 15 (28 สิงหาคม ร.ศ.117), 238-239.

⁷ “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จำ้ง รัตนโกสินทร 119,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 17 (13 มกราคม ร.ศ.119), 594-595.

เสด็จพระราชดำเนิน หรือพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ และแขกเมืองซึ่งบรรดาศักดิ์ผิดจากปกติ หรือการได้ค่าจ้างตาม อัตราจ้าง อาจกล่าวได้ว่าสิ่งเหล่านี้คือ สิ่งที่ทำให้แรงงานไม่ได้เป็น “แรงงานอิสระ” จริง แรงงานเหล่านี้กลับมีลักษณะคล้ายกับกลุ่มคนได้ บังคับมูลนาย เสียแต่ว่ามูลนายในที่นี้คือ “รัฐ” ตามกฎหมายแล้ว พวกเขาคือแรงงานเพศชายวัย 18-60 ปี ที่มีภาระต้องเสียเงินปีละ 4 บาท หรือไม่กี่ต้องใช้แรงงาน 20 วัน กรณีที่ไม่มีรายได้ คำถามต่อไปก็คือ แรงงานเหล่านี้พวกเขาทำอะไรภายในรอบปี และนำเงินจากไหนเพื่อมา จ่ายค่าแทนแรงเกณฑ์ ในถิ่นฐานที่แรงงานไม่สามารถหาเงินได้ไม่ว่า จากการค้าขาย หรือการไปเป็นแรงงานจ้าง ในที่สุดพวกเขาก็จะต้องไป ใช้แรงงาน 20 วัน

ตาม พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.120⁸ (พ.ศ. 2444) แสดงให้เห็นแรงงานชายที่ได้รับการยกเว้นคือ ทหารช่วยราชการในปี นั้น เกินกว่าอัตราเงินค่าราชการที่จะต้องเสียอยู่แล้ว, ผู้ที่ได้รับตราภูมิ คุ่มค่าราชการ, ภิกษุ สามเณร นักบวชและปะขาว, นักเรียนที่สอบวิชา ได้ชั้นประโยค 1 ยก ปี 1, สอบได้ประโยค 2 ยกอีกปี 1, ผู้ที่มีบุตรเสียค่า ราชการ 3 คนแล้ว, ผู้ที่อพยพแรกมาตั้งภูมิลำเนาในปีแรก, คนพิการ ทูพพลภาพที่ไม่สามารถจะประกอบการหาเลี้ยงชีพได้เอง และคน จำพวกอื่นซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ยกเว้นโดยเฉพาะในที่แห่งใดแห่ง หนึ่ง กฎหมายดังกล่าวแสดงให้เห็นชัดเจนถึงการดำรงโครงสร้างชนชั้น คล้ายเดิมที่เหล่าชนชั้นนำและข้าราชการ-ขุนนางระดับการยกเว้น และ จะมีเพิ่มเติมก็คือ นโยบายที่แฝงความต้องการให้มีการสร้างผลิตภาพ มากขึ้น เช่น การคาดหวังการมีบุตรชาย 3 คน และการย้ายภูมิลำเนา

⁸ “พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.120,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 18 (26 มกราคม ร.ศ.120), 822-825.

แม้กฎหมายว่าด้วยไพร่และค่าราชการไม่พบผู้หญิงในนั้น แต่เกี่ยวกับทาสนั้นพบว่า ผู้หญิงยังถูกนับอยู่ เช่น พระราชบัญญัติลักษณะทาสหมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119⁹ ได้กล่าวถึงนโยบายลดจำนวนทาสจึงทำการประกาศลดค่าตัว พบว่าทาสหญิงนั้นมีค่าตัวที่สูงกว่าทาสชาย อาจเนื่องมาจากว่าสามารถให้กำเนิดบุตรได้จึงทำให้มีมูลค่าที่สูง กฎหมายประกาศให้ทาสชายมีค่าตัว 25 บาท หญิง 32 บาท (จากเดิม นครเชียงใหม่ชายมีค่าตัวมากถึง 54 บาท หญิง 72 บาท) หากอายุถึง 60 ปีก็จะกลายเป็นอิสระโดยปริยาย และสำหรับลูกทาสชายหญิงที่เกิดหลังวันที่ 16 ธันวาคม ร.ศ. 116 เป็นต้นไปให้กลายเป็นอิสระโดยปริยายเช่นกัน นับเป็นฤกษ์ที่รัชกาลที่ 5 เสด็จกลับสู่พระนครจากการเสด็จยุโรป และคนที่เกิด 16 ธันวาคม ร.ศ. 119 เป็นต้นมาก็ไม่นับว่าเป็นลูกทาสอีกต่อไป ปลายทางของคนเหล่านี้ก็คือ “แรงงานอิสระ” ที่ไม่อิสระในเชิงกฎหมาย ในทางกลับกันวิธีการเช่นนี้ก็เป็นการตัดฐานกำลังของมูลนายเดิมลงไปด้วย

⁹ “พระราชบัญญัติลักษณะทาสหมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119,” ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 17 (1 กรกฎาคม ร.ศ. 119), 134-137.

3. คำรัชชูปการและเงินการศึกษาพลี

การเกณฑ์ทหาร พันธะของแรงงานชาย ทศวรรษ 2460

ทศวรรษ 2460 แรงงานชายได้รับภาระเพิ่มเติมจากการเปลี่ยนระบบการจ่ายเงินให้รัฐ นั่นคือ เสีย “เงินรัชชูปการ” ที่หมายถึง “บรรดาเงินซึ่งบุคคลต้องถวายหลวง” จำนวนไม่เกิน 6 บาทที่เปลี่ยนจากราชการและค่าแทนแรงเกณฑ์ในมาตรฐานแบบใหม่ตาม พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัชชูปการ พ.ศ. 2462¹⁰ กฎหมายนี้มีการยกเว้นแรงงานชายบางประเภท นั่นคือ ภิกษุ สามเณร บาทหลวง ครูสอนศาสนาคริสเตียน และผู้สอนศาสนาอิสลาม (ให้นับไม่เกิน 3 คนต่อหนึ่งสุเหร่า) ทหารบก ทหารเรือ ตำรวจภูธร ตำรวจพระนครบาลที่ประจำการ และอยู่ในกองหนุนบางส่วน กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สารวัตร แพทย์ประจำตำบล คนทุพพลภาพที่ไม่สามารถจะประกอบกรหาเลี้ยงชีพได้เอง และคนพวกอื่นๆ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นโดยเฉพาะในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง จะเห็นได้ว่ามีฐานของแรงงานชายที่กว้างขึ้นกว่าเดิม อย่างไรก็ตาม ข้อยกเว้นสุดท้ายแสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจในการเลือกว่าใครจะเป็นแรงงานหรือไม่ นอกจากนั้นในกรณีนี้ที่แรงงานชายเหล่านั้นอาศัยอยู่นอกเขตเมือง พวกเขาจะต้องเสียค่าศึกษาพลีอีก 1 บาท¹¹ รวมเป็น 7 บาท เพื่อสนับสนุนกิจการโรงเรียนประชาบาลตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ในอีก 4 ปีต่อมาจะมีการตรา

¹⁰ “พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัชชูปการ พุทธศักราช 2462,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 38 (23 กันยายน พ.ศ. 2464), 259.

¹¹ “พระราชบัญญัติประถมศึกษา พระพุทธศักราช 2464,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 38 (23 กันยายน พ.ศ. 2464), 259.

พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัชชูปการ พ.ศ.2468¹² ด้วยเหตุผลว่ามีชายฉกรรจ์ใจไม่เสียเงินดังกล่าวเป็นจำนวนมาก โดยจัดกลไกให้กรมการอำเภอเป็นผู้จัดเก็บ และพยายามจัดให้มีหัวหน้าในแต่ละแห่งเพื่อจ่ายเงินรัชชูปการแทนผู้นั้น แม้กระทั่งเจ้าบ้าน หากลูกบ้านไม่เสียก็ต้องเป็นผู้จ่ายเงินรัชชูปการแทน คงสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจที่ตกต่ำในสมัยนั้น ปัญหาเงินรัชชูปการนี้ปรากฏเป็นข้อร้องเรียนถึงความเดือดร้อนของราษฎร และปรากฏในคำประกาศของคณะราษฎรครั้งปฏิวัติสยาม 2475 ด้วย

มักเชื่อกันว่าการเกณฑ์ทหารได้เข้ามาแทนที่ระบบมูลนายแบบเดิมในฐานะการควบคุมแรงงานชาย¹³ แต่ในเชิงนโยบายแล้วรัฐให้ความสำคัญกับการแสวงหารายได้ที่เงินตราจากราษฎรมากกว่าการเกณฑ์คนจำนวนมากเพื่อเข้ามาสร้างกองทัพขนาดใหญ่ พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) เกิดขึ้นมาหลัง “กบฏเจ็ยว” ในมณฑลพายัพ และ “กบฏผีบุญ” ในมณฑลอุดร อุบล และร้อยเอ็จเมื่อทศวรรษ 2440 ในช่วงดังกล่าว มีปัญหาสำคัญหลายประการสำหรับมณฑลพายัพก็คือการขาดคน ส่วนมณฑลอุดรและอีสาน นั้นต้องระวางการตั้งกองทหารเพื่อไม่ให้มีปัญหากับฝรั่งเศส ซึ่งจะไม่มีกองทหารก็ได้¹⁴ ขณะนั้นรัฐบาลตระหนักว่า การมีกองทหารเพื่อรักษา

¹² “พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัชชูปการ พุทธศักราช 2468,” ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 42 (28 มีนาคม พ.ศ. 2468), 400-413.

¹³ อัญชลี สุস্যันท์, *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊ค, 2552), 303-304.

¹⁴ ภากรดี มหาพันธ์, “การปฏิรูปการทหารไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518), 254-255 และ 260-261.

ความปลอดภัยจากการต่อต้านภายในเป็นเรื่องสำคัญ ยกเว้นเสียแต่บริเวณชายแดนแม่น้ำโขงที่ใกล้ชิดกับดินแดนของฝรั่งเศส แต่ในทางปฏิบัติแล้วกว่าจะประกาศใช้กฎหมายในกลุ่มมณฑลพายัพ, อุดร อุบล และร้อยเอ็ดก็ต้องรอถึงปี 2456 ดังนั้น คาดว่าการเกณฑ์ทหารยังไม่เป็นการรบกวนแรงงานชายมากนัก เนื่องจากการควบคุมยังไม่มีประสิทธิภาพมาก จำนวนทหารจึงไม่มากนักมีจำนวนเพียง 5,191 นาย ในปี 2442¹⁵

ปัญหาความมั่นคงตั้งแต่ทศวรรษ 2450 ลงมา ไม่ใช่เป็นกบฏติดอาวุธหรือกบฏชาวนา แต่เป็นความคุกคามทางเศรษฐกิจจากชาวจีนมากกว่า รัฐได้ประโยชน์จากเงินรัฐชูปการมากกว่าการนำแรงงานมาเป็นทหาร ไม่เพียงกระทรวงกลาโหมเองยังมีความขัดแย้งภายในเมื่อราวทศวรรษ 2450 รวมไปถึงปัญหาเรื่องงบประมาณที่ขาดแคลน รวมไปถึงการยกเว้นการเกณฑ์ทหารที่มากเกินไป¹⁶ รัฐบาลแสดงความกระตือรือร้นในการเกณฑ์ทหารอีกครั้ง เห็นได้จาก พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2460 ได้ประกาศให้ราษฎรมาขึ้นทะเบียนเพื่อเกณฑ์ทหาร ณ ที่ว่าการอำเภอ กฎหมายนี้ประกาศลงโทษสำหรับผู้ที่หลบหนีการเกณฑ์ โดยมีโทษจำคุกไม่ต่ำกว่า 6 เดือนแต่ไม่เกิน 3 ปี แต่ในทางปฏิบัติการเกณฑ์ทหารดังกล่าวอาจไม่มีประสิทธิภาพมากนัก เมื่อพิจารณาจากจำนวนกำลังกองทัพพบในปี 2470¹⁷ จะพบว่าหน่วย

¹⁵ ภารดี มหาขันธ์, เรื่องเดียวกัน, 206.

¹⁶ เทพ บุญตานนท์, *การเมืองในการทหารไทยสมัยรัชกาลที่ 6* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559), 54-62.

¹⁷ “บัญชีแสดงการเปลี่ยนแปลงกำลังกองทัพพบในปัจจุบัน พ.ศ. 2470 เข้ารูป พ.ศ. 2471,” สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.7ก13/1 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงกลาโหม เรื่อง การจัดราชการทหารบก

งานทหารยังมีเฉพาะในกรุงเทพฯ มณฑลแถบภาคกลาง มณฑลพายัพ และมณฑลอุดร ร้อยเอ็จ เท่านั้น กรมกองของทหารในหัวเมืองและมณฑลในภาคใต้เข้าใจว่าถูกยุบไปในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำปี เช่น กองพันที่ 3 กรมทหารรักษาวัง (ที่ต่อมากลายเป็นค่ายวชิราวุธ นครศรีธรรมราช) ถูกยุบในปี 2468¹⁸

4. แร่งงานอิสระ-ชายชาวจีน กับการแต่งงานกับผู้หญิงพื้นเมือง

นอกจากแรงงานที่ถูกปลดปล่อยจากระบบมูลนายแล้ว ยังมี “แร่งงานอิสระ” ที่ไม่ผูกพันอยู่กับระบบมูลนายมาแต่เนิ่นนานอย่าง แร่งงานชายชาวจีนนั่นเอง การตรา *พระราชบัญญัติลักษณะผูกปี้จีนรัตนโกสินทร์ 119*¹⁹ ในปี 2443 เพื่อปรับปรุงระเบียบการผูกปี้ใหม่แทนกฎหมายเดิม (การผูกปี้ ใช้เป็นสัญลักษณ์บริเวณข้อมือที่แสดงตนว่าเป็นคนจีน) ได้กำหนดให้ชาวจีนมีพันธะต้องเสียค่าเงินอยู่ใน 2 อัตรา คือ อัตรา 4 บาท 24 อัฐ ในอัตราราคาถูก และจะต้องผูกปี้ข้อมือเป็นหลักฐาน ขณะที่ถ้าเสียเงิน 6 บาท 32 อัฐ ไม่จำเป็นต้องผูกปี้ แต่หากไม่มีเงินจ่ายจะต้องใช้แรงทำราชการ 1 เดือน การผูกปี้ว่าจะสร้างรายได้ให้รัฐอย่างเป็นกอบเป็นกำ จนถึงกับมีบำเหน็จจูงใจผู้ใหญ่บ้านและกำนัน รวมไปถึงเจ้าแก้วผู้ควบคุมจีน แต่มีข้อยกเว้นให้แก่กลุ่มคนต่อไป

¹⁸ กองทัพภาคที่ 4, “ประวัติความเป็นมาในอดีต,” สืบค้นจาก <http://www.army4.net/histroy.php>, 20 มีนาคม 2555 (สืบค้นเมื่อ 29 พฤศจิกายน 2559)

¹⁹ “พระราชบัญญัติลักษณะผูกปี้จีนรัตนโกสินทร์ 119,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 17 (27 พฤษภาคม ร.ศ.119), 77-80.

นี่เงินผู้ที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร หรือรับประทวนตราเสนาบดี เป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ รับราชการเป็นกรมการ เจ้าภาชีนายอากร กำนันผู้ใหญ่ บ้าน จีนผู้อาสาบริจาครักษ์ช่วยราชการแผ่นดินในระหว่างที่ผูกบับเกินกว่าจำนวนที่จะต้องเสียค่าแรงรับตัวสำคัญ เงินที่เป็นผู้สำรวจบัญชีคนจีนเพื่อใช้ในการผูกบับ จีนผู้มีหนังสือคุ้มตัวเป็นไทย จีนในบังคับต่างประเทศที่มีสัญญากับกรุงสยาม รวมถึงจีนคนรับใช้ในสถานทูตและกงสุลต่างประเทศ จีนที่มีใบเสร็จสำคัญว่าเสียเงินค่าราชการในมณฑลที่ไม่ได้ผูกบับ และจีนที่เป็นคนทุพพลภาพ จีนเหล่านี้คือ จีนที่อยู่ใต้บังคับสยาม แต่คนจีนอีกไม่น้อยที่หลบไปอยู่ใต้บังคับตะวันตกเพื่อความคุ้มครองกรณีต่างๆ ตั้งแต่การเลี้ยงการจ่ายเงินค่าผูกบับ และคุ้มครองธุรกิจ เช่น ที่เชียงใหม่ นายอากรบ่อนการพนันและโรงยาฝิ่น และพวกนักลอบขโมยฝิ่นกลายเป็นผู้อยู่ในอาณัติฝรั่งเศส²⁰ ไม่เพียงเท่านั้น *ประกาศยกเว้นหัวเมืองที่ไม่ต้องใช้พระราชบัญญัติผูกบับจีน รัตนโกสินทร์ศก 119*²¹ ยังประกาศยกเว้นการใช้ในหลายหัวเมือง ได้แก่ กลุ่มแรกคือ หัวเมืองในมณฑลภูเก็ต (ให้จัดเก็บค่าแรงเงินแบบเดิม) กลุ่มที่สองคือ มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลไทรบุรี มณฑลชุมพร มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ (หรือมณฑลพายัพ) และเกาะช้าง ซึ่งได้เก็บค่าราชการโดยวิธีอื่นอยู่แล้ว กลุ่มที่สามคือ มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลตะวันออก เนื่องจากเป็นที่กันดารมีจีนน้อย เท่ากับว่าการผูกบับถูกใช้ในเขตกรุงเทพฯ ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างและใกล้เคียงหรือในเขตภาคกลางเป็นหลัก

²⁰ จี. วิลเลียม สกินเนอร์, *สังคมจีนในไทย ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*, แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์), 2548, 146.

²¹ "ประกาศยกเว้นหัวเมืองที่ไม่ต้องใช้พระราชบัญญัติผูกบับจีน รัตนโกสินทร์ศก 119," *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 17 (10 มิถุนายน ร.ศ.119), 105.

การหลั่งไหลของชาวจีนเข้ามาในฐานะแรงงานไร้ทักษะจำนวนมากทำให้ค่าแรงในเขตกรุงเทพฯ ถูกกดให้ต่ำได้มาก ทำให้ไม่เกิดจูงใจต่อแรงงานชาวสยามในการเข้ามาเป็นแรงงานไร้ทักษะแข่งขันในกรุงเทพฯ²² นอกจากการไม่อยู่ในโครงสร้างการควบคุมแรงงานแบบสยาม แรงงานจีนยังมีเครือข่ายทางสังคมและการค้าที่ผลักดันให้พวกเขากระตือรือร้นอย่างยิ่ง ทำให้ชาวจีนส่วนหนึ่งสามารถเลื่อนสถานะกลายเป็นคนมั่งมีที่มีสถานภาพที่สูงกว่าแรงงานชายสามัญทั่วไป ด้วยคุณสมบัติเช่นนี้จึงไม่แปลกที่พวกเขาส่วนหนึ่งจะได้แต่งงานกับหญิงชาวสยามเพื่อเครือข่ายทางการค้าในท้องถิ่นโดยที่มีหญิงชาวสยามนี้เองเป็นผู้สนับสนุนในด้านการค้าขายอย่างสำคัญ

5. แรงงานชายขอเป็นส่วนผู้หญิงกับบทบาททางการค้าและกิจกรรมทางการเงิน

ที่ผ่านมาการศึกษาเกี่ยวกับสามัญชนสยามในยุคเปลี่ยนผ่านจากสังคมจารีตไปสู่การปฏิรูปประเทศช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 เอาไว้แล้วพอสมควรโดยงานศึกษาเหล่านี้ได้เน้นประเด็นไปที่สิทธิตามกฎหมายที่เปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบจารีตมาสู่แนวคิดตามแบบกฎหมายสมัยใหม่ รวมถึงประเด็นที่เกี่ยวกับกำลังแรงงานและผลประโยชน์ที่สามัญชนมีให้กับรัฐ เช่น งานของ Junko Koizumi ที่ศึกษาเกี่ยวกับการเขียนงานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับไพร่และทหารโดยสมเด็จพระยา

²² Porphant Ouyyanont, "Bangkok as a Magnet for Rural Labour: Changing Conditions, 1900-1970," *Southeast Asian Studies*, 36: 1, (June 1998): 92.

คำรณราชานุภาพภายใต้ชื่อที่ว่า “พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา” โดยงานเขียนเล่มนี้มีจุดประสงค์เพื่อนำเสนอความเป็นชาติสยามที่ทุกคนควรจะต้องเสียสละและทำเพื่อชาติ อย่างไรก็ตาม Koizumi ได้ชี้ให้เห็นว่าการเขียนงานทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวชนชั้นนำสยามไม่ได้รวมเอาผู้หญิงสามัญชนเข้าไปด้วย²³

เช่นเดียวกับงานของ Tamara Loos ที่ชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายจากระบอบจารีตมาสู่การใช้กฎหมายสมัยใหม่ตามแบบตะวันตกในรัฐสยามขณะนั้นมีการแปลงความหมายของคำว่า “อิสรภาพ” (liberty) ให้เอื้อประโยชน์ต่อชนชั้นนำและผู้ชายมากขึ้น แม้ว่าจะมีความเปลี่ยนแปลงในแง่ของกฎหมายที่เกี่ยวกับอิสรภาพของผู้ชาย จากเดิมที่มีการนิยามให้หมายความถึงอำนาจที่จะควบคุมหรือมีอยู่เหนือภรรยา บุตร และคนรับใช้ มาสู่วาทกรรมเกี่ยวกับอิสรภาพแบบตะวันตกที่คุ้มครองสิทธิของปัจเจกบุคคลมากขึ้น แต่ในการตีความและฟ้องร้องก็ยังคงพบว่ามีกรณีให้น้ำหนักไปที่ผู้ชายและชนชั้นนำมากกว่า ผู้หญิงอยู่เช่นเดิม²⁴ นอกจากนี้ยังมีงานวิชาการอีกจำนวนหนึ่งที่พยายามเสนอว่าสถานภาพของผู้หญิงโดยเฉพาะผู้หญิงชนชั้นสูงในช่วงเวลาของการปฏิรูปประเทศสยามถูกจำกัดมากขึ้นทั้งจากความเปลี่ยนแปลงภายในสังคมเองและความต้องการที่จะสถาปนาอำนาจที่เหนือกว่าของ

²³ Junko Koizumi, “King’s Manpower Constructed: Writing the History of the Conscripted of Labour in Siam,” *South East Asia Research* 10: 1 (2002): 31-61.

²⁴ Tamara Loos, “Issaraphap: Limits of Individual Liberty in Thai Jurisprudence,” *Crossroads: An Interdisciplinary Journal of Southeast Asian Studies* 12:1 (1998).

ผู้ชายชนชั้นสูง²⁵ สถานภาพของผู้หญิงสยามโดยเฉพาะผู้หญิงสามัญชนในช่วงเปลี่ยนผ่านดังกล่าวยังคงเป็นประเด็นที่ควรได้รับการค้นคว้าต่อยอดเพื่อทำความเข้าใจต่อไปอีก

แม้ว่าแรงงานผู้หญิงนั้นปรากฏตัวในหน้าเอกสารของรัฐสยามในสัดส่วนที่น้อย นอกเหนือไปจากคติความเชื่อและการขึ้นโรงขึ้นศาล²⁶ ต่างจากแรงงานหรือไพร่พลที่เป็นชายที่สัมพันธ์กับรัฐมากกว่าผ่านการเกณฑ์แรงงานไพร่และการเสียค่ารัชชูปการ แต่การไม่ปรากฏตัวของผู้หญิงไม่ได้หมายความว่าผู้หญิงสามัญชนสยามไม่มีบทบาทท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสยามในเวลานั้น ตรงกันข้าม ผู้หญิงสามัญชนสยามมีบทบาททางการค้าที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ด้วยเงื่อนไขที่ผู้ชายจำเป็นต้องเข้าเวรเป็นเวลาหลายเดือน สิ่งเหล่านี้ทำให้ผู้หญิงได้รับโอกาสในการเป็นพันธมิตรเล็กๆ กับการขยายตัวของเศรษฐกิจสยามเช่นเดียวกับคนจีนที่อยู่ในสถานะพ่อค้าและเป็นผู้ที่หาเลี้ยงครอบครัวรวมไปถึงการจัดหาเงินตราเพื่อจ่ายภาษีและค่าใช้จ่ายอื่นๆ ที่รัฐเรียกเก็บ ผู้หญิงสยามจำนวนมากกลายเป็นแม่ค้าและมีอีกจำนวนมากเช่นกันที่แต่งงานกับคนจีนเพื่อช่วยกันทำการ

²⁵ Tamara Loos, "Sex in the Inner City: The Fidelity between Sex and Politics in Siam," *The Journal of Asian Studies* 64: 4 (1999): 1033-1058. และ Lysa Hong, "Palace Women at the Margins of Social Changes: An Aspect of the Politics of Social History in the Reign of King Chulalongkorn," *Journal of Southeast Asian Studies* 30: 2 (September 1999): 310-324.

²⁶ โปรดดูเพิ่มเติม ภาวิณี บุนนาค, "ผู้หญิงในกระบวนการยุติธรรมในสังคมไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึง พ.ศ. 2478: ศึกษาจากคติความเชื่อและฎีกา," (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2554).

ค้าขาย²⁷ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชีวิตของผู้หญิงในช่วงนี้จะเป็นเรื่องราวที่น่าสนใจในทางประวัติศาสตร์ ภาพชีวิตของพวกเธอกลับไม่ได้รับการสืบค้นมากเท่าที่ควร โดยเฉพาะช่วงเวลาที่สยามได้เข้าสู่ยุคสมัยใหม่²⁸ สิ่งที่เป็นปัญหาหลักของการศึกษาเกี่ยวกับชีวิตของผู้หญิงสามัญชนคือการขาดหลักฐานที่พอจะอ้างอิงถึงชีวิตหรือบันทึกเกี่ยวกับชีวิตและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในชีวิตประจำวันที่มากกว่าเรื่องราวเกี่ยวกับคดีความและข้อพิพาท แม้ว่าจะมีความพยายามของนักวิชาการบางส่วนที่เติมเต็มภาพของผู้หญิงสามัญชนที่เกี่ยวข้องกับประเด็นทางเศรษฐกิจบ้างแล้ว แต่หลักฐานที่ใช้มักจะมีข้อจำกัดคือ เป็นการบอกเล่าเรื่องราวเฉพาะบางกรณีที่สำคัญหรือได้รับความสนใจจากรัฐเท่านั้น หรืออีกนัยหนึ่งภาพของผู้หญิงที่ถูกบันทึกเอาไว้ในหน้าประวัติศาสตร์มักจะสืบเนื่องมาจากการที่ผู้หญิงสามัญชนเกิดข้อพิพาทกับคนอื่นหรือแม้แต่รัฐมากกว่าจะเป็นการบันทึกเรื่องราวทั่วไปในชีวิตของพวกเธอ

²⁷ ดวงทอง เหล่าวรรณะกุล, “ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัชกาลที่ 3-5,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539).

²⁸ การศึกษาเกี่ยวกับผู้หญิงในช่วงเวลาดังกล่าวได้เน้นไปที่ผู้หญิงกับการปฏิรูปประเทศหรือเน้นไปที่ความก้าวหน้าเรื่องสิทธิสตรีมากกว่าที่จะเป็นผู้หญิงสามัญชนและชีวิตของพวกเธอ โปรดดูเพิ่มเติม จิรานุช โสภา, “บันทึกเรื่องผู้หญิงในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542) และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงกับการเมืองในประวัติศาสตร์สังคมไทย,” *ศิลปวัฒนธรรม*, 23: 7 (พฤษภาคม 2545): 62-70 และ พรศิริ บูรณเขตต์, “นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5,” (วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540).

ในส่วนนี้จึงเป็นความพยายามที่จะใช้รายละเอียดจากประกาศในราชกิจจานุเบกษามาเป็นตัวช่วยในการประกอบภาพของผู้หญิงสามัญชนและกิจกรรมทั่วไปในชีวิตประจำวันให้ชัดเจนยิ่งขึ้น มากกว่าที่จะวิเคราะห์เจาะลึกลงไปเกี่ยวกับรายละเอียดหรือเงื่อนไขอื่น ๆ ในชีวิตของผู้หญิงสามัญชนอันเนื่องมาจากข้อจำกัดสำคัญของการใช้หลักฐานราชกิจจานุเบกษา แม้ว่าจะมีรายละเอียดเชิงสถิติและตัวเลขที่ค่อนข้างจะแม่นยำ แต่ในส่วนของเนื้อหาและรายละเอียดที่ลึกลับเป็นสิ่งที่แทบจะไม่ปรากฏในเอกสารประเภทนี้ จุดประสงค์ของส่วนนี้จึงเน้นไปที่การเสนอภาพกว้างของผู้หญิงสามัญชนสยามทั่วประเทศว่าพวกเธอมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างไรท่ามกลางสภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างมหาศาลในฐานะที่เป็นแรงงานชายขอบประเภทหนึ่ง

6. อำแดงกับการขายที่ดินในช่วงแรก

ของการขยายตัวของกรุงเทพฯ ทศวรรษ 2450-2460

เศรษฐกิจและการค้าของสยามในช่วงทศวรรษ 2450-2460 เจริญเติบโตและขยายตัวอย่างมากต่อเนื่องมาจากช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 การขาดคลองรังสิตและความเข้มข้นของการทำนาเพาะปลูกเพื่อส่งออกข้าวนั้นไม่ได้ส่งผลกระทบต่อชนชั้นสูงและชาวนาที่พยายามจับจองที่ดินแถวคลองรังสิตเท่านั้น²⁹ หากความสำคัญที่ดินและการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินยังได้ขยายตัวเข้ามาในเขตเมืองเช่นกัน เช่นเดียวกับการ

²⁹ มาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ* (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2542), 139.

เปลี่ยนมือของการถือครองที่ดินเริ่มทวีความสำคัญขึ้นจากแต่เดิมที่ดินมีราคาถูก ในเขตพระนครนั้นถือได้ว่าเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดและมีความเข้มข้นของความต้องการความรู้เกี่ยวกับที่ดิน มีการประกาศขยายเขตที่ดินเขตพระนคร โดยให้ยกเลิกมณฑลกรุงเทพฯ และรวมทั้งที่เมืองนนทบุรี เมืองมีนบุรี เมืองพระประแดง เมืองสมุทรปราการ เป็นเขตพระมหานครด้วย³⁰ มีการออกประกาศอธิบายเกี่ยวกับการรับมรดกเป็นโฉนดที่ดินที่อธิบายรายละเอียดของการได้รับมรดกเป็นที่ดินและการจัดสรรปันส่วนมรดกของผู้วายชนม์เกี่ยวกับที่ดินเพียงอย่างเดียว แสดงให้เห็นความวุ่นวายของความไม่รู้เกี่ยวกับสิทธิในที่ดินของประชาชนสยามในขณะนั้นอย่างมาก³¹

³⁰ “ประกาศขยายเขตกรุงเทพฯพระมหานคร,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 32 (31 ตุลาคม 2458), 325.

³¹ “ว่าด้วยเรื่องแก้ทะเบียนชื่อโฉนดแผนที่โดยได้รับมรดก,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 33 (17 กันยายน 2459), 141.

ราคาที่ดินฝั่งตะวันออก (บาท/ไร่)

ปี	ราคา (บาท)	จำนวน (ไร่)
2423	4.00	1
2433	4.25	1
2435	5.30	3
2437	4.80	3
2439	6.30	2
2441	3.50	1
2442	22.67	3
2444	35.00	1
2445	26.50	2
2446	35.00	1
2447	37.50	2

ที่มา: เดวิด บรูซ จอนสตัน, พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ แปล, *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), 62.

สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องที่ดิน คือ รายชื่อของผู้หญิงจำนวนมาก ปรากฏในเอกสารราชกิจจานุเบกษาช่วงปลายทศวรรษ 2450 ในฐานะ ผู้ที่ทำการซื้อ ขาย และจำนองที่ดินทั่วกรุงเทพฯ แสดงให้เห็นถึงการ เปลี่ยนแปลงบทบาทของผู้หญิงจากที่เคยเป็นแรงงานแฝงในครัวเรือน ได้ออกมาสัมพันธ์กับโลกธุรกิจสมัยใหม่มากขึ้น เช่น กรณีของอำแดงชำ จะขายที่ดินให้เงินแหเป็นเงิน 2,000 บาท³² หรือการที่อำแดงนวม ขาย ที่ดินตรอกจันทน์ให้ถ้วนกาเซม 4,800 บาท³³ เช่นเดียวกับพื้นที่บริเวณ ลำเพ็ง ที่ดินหลายแปลงมีราคาแต่ละหลักหมื่นบาทในขณะนั้น หรืออย่าง กรณีของอำแดงสุน นายต่อง ที่จะขายที่ดินที่ตลาดน้อย บริเวณลำเพ็ง ให้อำแดงลอ นายเทียมเป็นเงินทั้งสิ้นถึง 96,000 บาท³⁴ (ค่าเงินสมัย นั้น) เช่นเดียวกับที่ดินแถวเยาวราช เช่น อำแดงเปลี่ยนขายที่กับตึกที่ เยาวราชให้แก่เนื่อง 6,400 บาท³⁵ ซึ่งราคาที่ดินหากจะนับแล้วถือว่ามี ราคาสูงมาก เมื่อเทียบกับราคาของที่ดินบริเวณคลองรังสิตในปี 2447 ที่มีราคา 37.5 บาทต่อไร่เท่านั้น³⁶ นอกเหนือจากการซื้อขายยังมีการ จำนองที่ดิน ซึ่งส่วนมากรายชื่อของผู้จำนองและผู้รับจำนองมักจะเป็น ผู้หญิง เช่น กรณีของอำแดงเลี่ยม จำนำที่ดินบางคอแหลม อำเภอบางรัก

³² “ประกาศกระทรวงนครบาลแพนกรมอำเภอกที่ 200/4080,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (2 เมษายน ร.ศ. 130), 9.

³³ “ประกาศที่ 11-271,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (30 เมษายน ร.ศ. 130), 179.

³⁴ “ประกาศที่ 14-210,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (30 เมษายน ร.ศ. 130), 178.

³⁵ “ประกาศที่ 22-295,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (7 พฤษภาคม ร.ศ. 130), 213.

³⁶ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, เรื่องเดียวกัน.

ให้อำแดงสูง 1,760 บาท โดยที่ดินนี้ยังไปติดที่ดินของอำแดงอำภา³⁷ หรืออำแดงริ้วจะขอจำนำที่ดินที่ตำบลบางจาก อำเภอกาฬสินธุ์ ให้กับอำแดงโต๊ะ 480 บาท³⁸ และกรณีของอำแดงสาต จำนำที่ดินกับเรือนที่ตำบลบางขุนพรหม อำเภอดุสิต 1,600 บาท³⁹ นอกจากนี้พื้นที่รอบนอกกรุงเทพฯ เช่น ก็มีการซื้อขายเช่นกัน แม้ว่าราคาจะถูกกว่ามากก็ตาม แต่ก็เป็นไปได้ในทิศทางที่สอดคล้องกับการขยายตัวของกรุงเทพฯ และเขตปริมณฑล เช่น อำแดงแก้ว อำแดงเซย ชายที่ดินทุ่งบางพรหม ตลิ่งชัน ให้นายแฉ่ 960 บาท⁴⁰

ยังมีอีกหลายกรณีที่เป็นตัวยืนยันว่าในยุคดังกล่าว ผู้หญิงจำนวนมากเป็นผู้ถือครองกรรมสิทธิ์หรือโฉนดที่ดิน หรือเป็นผู้ที่มักจะยื่นขอโฉนดกับราชการมากกว่าผู้ชาย โดยมีกรณีตัวอย่างที่ผู้หญิงพยายามยื่นเรื่องขอกรรมสิทธิ์การถือครองที่ดิน เช่น อำแดงซำจะขอแบ่งที่ดินหัวลำโพงขายให้นายชม 1,221 บาท⁴¹ หรือกรณีที่อำแดงถมยื่นขอหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินริมคลองส้มป่อย ดุสิต⁴² นอกจากนี้กรณีนี้

³⁷ “ประกาศที่ 19-696,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (4 มิถุนายน ร.ศ. 130), 431.

³⁸ “ประกาศที่ 2-183,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 30 (4 พฤษภาคม พ.ศ. 2456), 30.

³⁹ “ประกาศที่ 33-1024,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (18 มิถุนายน ร.ศ. 130), 566.

⁴⁰ “ประกาศที่ 76-2490,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (24 กันยายน ร.ศ. 130), 1344.

⁴¹ “ประกาศที่ 13-209,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (30 เมษายน ร.ศ. 130), 177.

⁴² “ประกาศที่ 40-1641,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 29 (8 กันยายน ร.ศ. 131), 1264.

อำแดงนาก ได้แสดงเจตจำนงมอบที่ดินสวนอ้อย อำเภอกาษาณีเจริญ ให้ หนุบุญชูผู้เป็นหลาน⁴³ ดูจะเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของเศรษฐกิจที่อาจจะ เป็นหม้ายหรืออาจจะไม่แต่งงานด้วยซ้ำเนื่องจากไม่ได้ยกที่ดินให้กับลูก แต่เลือกที่จะยกที่ดินของตนเองให้กับหลาน กรณีเหล่านี้ได้แสดงให้เห็น ว่าผู้หญิงสามัญชนจำนวนมากพอสมควรที่สัมพันธ์อยู่กับกรรมสิทธิ์ที่ดิน ในช่วงเวลานั้น ซึ่งที่ดินแต่ละแห่งที่ผู้หญิงเหล่านี้ถือครองอยู่อาจเรียก ได้ว่ามีบางส่วนที่มีมูลค่าสูงพอสมควร

หากจะวัดกันจากจำนวน อาจกล่าวได้ว่าจำนวนของผู้หญิงที่ทำ หน้าที่ซื้อขายที่ดินมีมากกว่าผู้ชายอย่างเห็นได้ชัด นอกจากนี้ในการ อธิบายรายละเอียดที่ดิน ยังเห็นได้ว่าที่ดินของผู้ซื้อผู้ชาย ยังไปติดยัง ที่ดินของคนอื่นที่เป็นผู้หญิงอีกด้วยและดูจะมากกว่าการติดที่ดินของ ผู้ชาย⁴⁴ แม้บางกรณีจะพบว่าการค้าเงินเรื่องการซื้อขายที่ดินมักเป็นชื่อ ของผู้หญิงและผู้ชายดำเนินการคู่กัน แต่ผู้หญิงจำนวนหนึ่งได้รับการใส่ ชื่อนำหน้าผู้ชาย อาจเป็นไปได้ว่าผู้หญิงมีบทบาทสำคัญในการดำเนิน เรื่องหรืออาจเป็นผู้ที่ถือสิทธิในโฉนด เช่น กรณีที่อำแดงฉัตรพี นายพิก นื่อง จะขายที่ดินกับเรือนที่บ้านหล่อ อำเภอดุสิตให้กับนายป้อม 8,240 บาท ซึ่งที่ดินดังกล่าวอยู่ติดที่ของนายป้อม⁴⁵ หรือกรณีของอำแดงหมอ

⁴³ “ประกาศที่ 24-766,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (4 มิถุนายน ร.ศ. 130), 434.

⁴⁴ ดูเพิ่มเติม “ประกาศที่ 24-521,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (14 พฤษภาคม ร.ศ. 130), 259, “ประกาศที่ 37-1175,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (2 กรกฎาคม ร.ศ. 130), 681, “ประกาศที่ 10-1065,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 30 (27 กรกฎาคม พ.ศ. 2456), 851.

⁴⁵ “ประกาศที่ 19-331,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (7 พฤษภาคม ร.ศ. 130), 216.

เงินติด จะจำหน่ายที่ดินตรอกศาลเจ้าเก่า อำเภอสยามเพ็งให้แก่อ่วม เป็นเงิน 4,800 บาท⁴⁶ ที่กล่าวได้เช่นนี้เพราะมีหลายกรณีเช่นกันที่จะใช้ชื่อผู้ชาย นำหน้าชื่อผู้หญิงและมักจะเป็นกรณีของสามีและภรรยาเป็นส่วนใหญ่ การที่ผู้หญิงได้รับการใส่ชื่อก่อนจึงน่าจะเป็นเพราะเป็นคนในครอบครัวเดียวกันและผู้หญิงเป็นผู้มีสิทธิในการถือโฉนดหรือเป็นผู้ดำเนินเรื่องนั่นเอง เช่น กรณีของนายชุ่ม อำแดงจอนจะชายที่ดินบางกระสัน อำเภอดุสิต ให้กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจไร่ละ 200 บาท⁴⁷ นายใจ อำแดงไปล์ ชายที่ดินวัดจันทน์ บางรัก ให้นายพุด อำแดง ผาด 2,000 บาท⁴⁸ ที่น่าสนใจคือ ผู้หญิงสามัญชนสยามดูจะไม่ได้จำกัดวงของการติดต่อซื้อขาย จำนองที่ดินอยู่แค่กับชาวสยามด้วยกัน มีบางกรณีที่ผู้หญิงติดต่อเรื่องที่ดินกับชาวต่างชาติ เช่น กรณีของอำแดง ขติยะจำหน่ายที่ดินบางคอกแหลม อำเภอบางรัก ให้นายปีเตอร์ออบ 600 บาท⁴⁹ หรือกรณีเงินขึ้นทำเรื่องขายที่แกวถนนสุรวงษ์ให้กับอำแดงพุก 4,800 บาท⁵⁰ กรณีเหล่านี้ล้วนเป็นการแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงสามัญชนและชาวต่างชาติทั้งสิ้น

⁴⁶ “ประกาศที่ 66-1838,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (30 กรกฎาคม ร.ศ. 130), 870.

⁴⁷ “ประกาศที่ 22-479,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (14 พฤษภาคม ร.ศ. 130), 258.

⁴⁸ “ประกาศที่ 31-1005,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (18 มิถุนายน ร.ศ. 130), 565.

⁴⁹ “ประกาศที่ 23-718,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (4 มิถุนายน ร.ศ. 130), 430.

⁵⁰ “ประกาศที่ 42-1341,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (9 กันยายน ร.ศ. 130), 727.

ผู้หญิงสามัญชนยังมีบางส่วนที่สัมพันธ์กับคนจีน หรือแต่งงานกับคนจีน แม้ว่าจะไม่มีตัวเลขของการแต่งงานระหว่างผู้หญิงสามัญชนสยามกับชายชาวจีนที่แน่ชัด เนื่องจากการแต่งงานในลักษณะนี้ไม่จำเป็นต้องลงทะเบียนกับรัฐ แต่จากตัวเลขของการเดินทางของแรงงานจีนมายังสยามระหว่างปีพ.ศ. 2436-2448 มีมากถึง 193,000 คน ขณะที่ตัวเลขของผู้หญิงชาวจีนที่เดินทางอพยพเข้ามาอยู่ในสยามช่วงเวลาเดียวกันมีเพียงร้อยละ 5 เท่านั้น⁵¹ ไม่เพียงเท่านี้ สถิติของประชากรจีนอพยพที่อาศัยอยู่สยามปี พ.ศ. 2443 มีสูงถึง 600,000 คน⁵² ก็พอจะคาดการณ์ได้ว่าการแต่งงานระหว่างชายชาวจีนอพยพกับหญิงท้องถิ่นชาวยุโรปต้องเป็นตัวเลขที่สูงพอสมควรอย่างแน่นอน ดังจะเห็นได้จากหลักฐานจากการซื้อขายที่ดินหรือการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินซึ่งให้เห็นหลายกรณีที่น่าสนใจว่าชาวจีนดำเนินเรื่องเกี่ยวกับการซื้อขายที่ดินคู่กับภรรยาชาวไทย สะท้อนให้เห็นถึงการผสมผสานของเชื้อชาติและการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้น นอกจากนี้ยังมีผู้หญิงสยามจำนวนหนึ่งแต่งงานกับชายชาวต่างชาติทั้งชาวตะวันตกเป็นจำนวนไม่น้อย ส่งผลให้รัฐบาลสยามขณะนั้นได้ออกพระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศขึ้นในปี ร.ศ.116⁵³ ตัวอย่างเช่น กรณีตัวหนังสืออำแดงจืบภรรยาขึ้นขอหนังสือสำหรับที่ดินแถวบางกอกน้อย⁵⁴ หรือ

⁵¹ Tamara Loos, "A History of Sex and the State in Southeast Asia: Class, Intimacy, and Invisibility," *Citizenship Studies* 12 (1), 2008: 27-43.

⁵² อ่างแก้ว, 34.

⁵³ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, "สิทธิพลเมืองในการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมช่วงก่อน พ.ศ. 2475," *วารสารสังคมศาสตร์* 7: 3 (2554): 53-76.

⁵⁴ "ประกาศกระทรวงนครบาล พแนกกรมอำเภอ เรื่องขอหนังสือสำคัญสำหรับที่ดิน," *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 29 (1 ธันวาคม ร.ศ. 131), 1999.

เงินง ผู้ปกครอง หนูสวดบุตร อำแดงจุก ยื่นเรื่องขายที่ดินที่บางลำพู
ล่าง⁵⁵

ไม่เพียงแต่หลักฐานที่ปรากฏในการซื้อขายที่ดินเท่านั้นที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชายจีนและหญิงไทย แต่ประกาศการล้มละลายของผู้หญิงจำนวนหนึ่งสะท้อนให้เห็นการทำการค้าของผู้หญิงสามัญชนและดูจะเป็นการค้าที่มีขอบเขตที่กว้างไปกว่าการค้าขายแบบหาบเร่แผงลอย นั่นคือการทำธุรกิจหรือการตั้งห้างร้าน ผู้หญิงที่เป็นตัวแทนของ “ยี่ห้อ” เหล่านี้ต้องขึ้นโรงขึ้นศาลและถูกฟ้องล้มละลายรวมถึงยึดทรัพย์ไม่สามารถทำธุรกรรมต่างๆ ได้ เช่น กรณีของอำแดงจำรัส ภรรยาจีนซุนเอี่ยม เจ้าของยี่ห้อสวดเฮง ผู้ตาย ที่ถูกรัฐบาลประกาศให้เป็นคนล้มละลาย⁵⁶ หรือกรณีเงินปัน อำแดงหง ถูกฟ้องล้มละลาย⁵⁷ กรณีที่ศาลประกาศให้อำแดงจิว เจ้าของยี่ห้อสะเฮงเป็นคนล้มละลาย⁵⁸ กรณีของอำแดงกิมกี เจ้าของยี่ห้อปวยง่วนตั้ง เป็นคนล้มละลาย⁵⁹ กรณีของอำแดงสุนยี่ห้อซอยองเฮง ถูกฟ้องล้มละลาย⁶⁰ และกรณีของนางสาตี

⁵⁵ “ประกาศที่ 48-2316,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 29, (13 ธันวาคม ร.ศ. 131), 1575.

⁵⁶ “ประกาศกระทรวงยุติธรรม,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 30 (9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2456), 1792.

⁵⁷ “ประกาศกระทรวงยุติธรรม,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 30 (16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2456), 1866.

⁵⁸ “ประกาศกระทรวงยุติธรรม,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 29 (26 มกราคม ร.ศ. 131), 2496.

⁵⁹ “ประกาศกระทรวงยุติธรรม,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (10 พฤษภาคม พ.ศ. 2457), 302.

⁶⁰ “ประกาศกระทรวงยุติธรรม,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (23 สิงหาคม พ.ศ. 2457), 1134.

เจ้าของยี่ห้อกีสะ ถูกฟ้องล้มละลาย⁶¹ กรณีหนึ่งที่น่าสนใจคือกรณีของ
อ่ำแดงวีรวิ์ สืบแยกสยาม ถูกประกาศให้ล้มละลาย⁶² การใส่ว่าอ่ำแดงวีรวิ์
เป็นสืบแยกสยามหรือคนในบังคับของสยาม เป็นไปได้ว่าคู่กรณีอีกฝ่าย
เป็นคนต่างชาติหรือคนในบังคับของชาติอื่น นั่นหมายความว่าผู้หญิง
สามัญชนอาจไม่ได้ทำการติดต่อค้าขายในระดับใหญ่หรือการลงทุนที่
ค่อนข้างมากกับคนชาติเดียวกันเท่านั้น แต่มีการติดต่อกับพ่อค้าชาติอื่น
ด้วย

จะเห็นได้ว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของ
ใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ เพื่อการเพาะปลูกไม่ได้ส่งผลต่อชนชั้นนำ พ่อค้า
จีน พ่อค้าตะวันตกและชาวนาสยามเท่านั้น แต่ผู้หญิงสามัญชนยังได้มี
ส่วนร่วมอยู่ในความเปลี่ยนแปลงนี้เช่นกันและมีบทบาทที่สำคัญพอควร
ในฐานะผู้ถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดิน เป็นไปได้ว่าในสมัยแรกเริ่มของการที่
ที่ดินต้องเข้ามาอยู่ภายใต้การจัดระเบียบของรัฐ ผู้หญิงสามัญชนมัก
จะเป็นผู้ที่ไปติดต่อกับราชการแทนที่จะเป็นผู้ชายที่กำลังวุ่นวายอยู่กับการ
เพาะปลูก การเสียเวลากับเรื่องเล็กน้อยเหล่านี้จึงดูไม่สลักสำคัญนัก
สำหรับผู้ชายในยุคแรกเริ่มของการที่ดินยังไม่มีมูลค่าเท่ากับสินค้า
เกษตร อย่างไรก็ตามภาววิณี บุญนาคได้เสนอประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับ
ความขัดแย้งเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินและมรดกในช่วงทศวรรษ 2450 เป็นต้น
มาว่า ผู้หญิงสามัญชนมีข้อพิพาทที่ต้องฟ้องร้องต่อศาลในประเด็นที่
เกี่ยวกับการแย่งชิงมรดกและกรรมสิทธิ์ที่ดินจำนวนมาก ซึ่งก็ได้แสดง

⁶¹ “ประกาศกระทรวงยุติธรรม,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 35 (16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2461), 3193.

⁶² “ประกาศกระทรวงยุติธรรม,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 34 (2 กันยายน พ.ศ. 2460), 1641.

ให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในขณะนั้นที่การถือครองที่ดินและการติดต่อกับรัฐบาลเรื่องการออกโฉนดที่ดินเริ่มทวีความสำคัญมากขึ้นและเริ่มเกิดความตึงเครียดของความต้องการที่จะถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดิน⁶³

นอกจากนี้หลักฐานจากราชกิจจานุเบกษายังชี้ให้เห็นว่าอาจเป็นไปได้ที่ผู้หญิงสามัญชนมักจะได้รับบทบาทของการติดต่อสัมพันธ์กับบุคคลภายนอกครอบครัวผ่านทางการค้าขายอยู่เป็นประจำ ดังนั้นการติดต่อกับรัฐจึงน่าจะรวมอยู่ในกิจกรรมของผู้หญิงมากกว่าที่จะเป็นผู้ชาย ในกรณีของผู้หญิงที่แต่งงานกับคนจีน การที่ผู้ชายยังเป็นชาวต่างชาติทำให้ผู้หญิงต้องเป็นผู้ติดต่อกับราชการแทนอย่างไม่ต้องสงสัย จึงอาจกล่าวได้ว่าผู้หญิงสามัญชนในเขตพระนครนั้นเป็นผู้หญิงกลุ่มแรกๆ ที่พบกับความร่ำรวยจากการค้าที่ดินและการค้าขายอื่นๆ ซึ่งทำให้นำไปสู่อีกบทบาท นั่นคือการเป็นอุบาสิกาหรือผู้อุปถัมภ์วัดต่างนั่นเอง

⁶³ ภาวิณี บุณนาค, เรื่องเดียวกัน.

7. การปฏิสังขรณ์วัดกับการติดสอยห้อยตามชนชั้นนำ

วัดเป็นสถานที่ที่อำแดงผู้ร่ำรวยจำนวนมากบริจาคเงินให้และหลายครั้งที่การบริจาค่นั้นมีจำนวนสูงถึงหลักร้อยและหลักพันบาทต่อครั้ง หากพิจารณาตามหลักของพุทธศาสนา การได้รับผลบุญจากการบริจาคย่อมเป็นผลในชาติหน้าหรือส่งเสริมชีวิตของอุบาสิกากุศลเหล่านี้ในเวลาใดก็ไม่อาจรู้ได้แน่แต่ในชาตินี้ สิ่งที่เป็นรูปธรรมที่อำแดงเหล่านี้ได้รับคือเครือข่ายทางการค้าและคนรู้จัก โดยปกติแล้วในวัดชื่อดังในเขตพระนครและเขตกรุงเทพฯ รอบนอก เจ้านายและพระบรมวงศานุวงศ์จะเป็นประธานในการบริจาคเงิน ติดตามมาด้วยรายชื่อข้าราชการและคหบดี นี่เองที่แสดงให้เห็นว่าในด้านหนึ่ง การบริจาคของอำแดงผู้ร่ำรวยย่อมเป็นการบริจาคเพื่อตนเองอย่างไม่ต้องสงสัย

วัดในเขตเมืองหลวงและวัดย่านปริมณฑลเหล่านี้ดูจะมีการกระจุยตัวของผู้บริจาคที่เป็นหญิงจำนวนมากและยอดเงินที่ได้รับก็เป็นจำนวนที่สูงมากเช่นกัน โดยเฉพาะวัดหลวงหรือวัดที่เป็นที่รู้จักจะมีตัวเลขของการบริจาคที่สูงโดดเด่นกว่าวัดอื่นๆ ตัวอย่างเช่น หลงอุบาสิกาได้รับการเอ่ยถึงเพียงคนเดียวในรายชื่อของผู้บริจาคให้กับวัดกับการบริจาคเงิน 1,620 บาทเพื่อการปิดทองและสร้างพระที่วัดราชบูรณะ พร้อมผู้บริจากรายย่อย 80 บาทที่ทางวัดไม่ได้เอ่ยนาม⁶⁴ หรือกรณีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดดุสิตดาราม ที่อำแดงภูได้บริจาคเงิน 37 บาท อำแดงเล็ก 20 บาท เช่นเดียวกับอำแดงเผือก อำแดงยอด

⁶⁴ “พจนานุกรมธรรมเนียม เรื่องการปิดทองพระพุทธรูปและสร้างกุฏิที่วัดต่าง ๆ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 33 (26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2459), 2303.

อ้าแดงวง อ้าแดงวง อ้าแดงจิ้น อ้าแดงสาย อ้าแดงเยื่อน อ้าแดงเขียน⁶⁵ ยังมีกรณีการปฏิสังขรณ์วัดถาวรนนทบุรีที่ทางวัดได้ใส่รายชื่อของ ทิมผู้ เป็นมารดาและหับผู้เป็นบุตรบริจาคคนละ 200 บาท⁶⁶ และกรณีการ บริจาคเงินให้วัดเกาะ อันเป็นวัดย่านฝั่งธน อ้าแดงน้อยบริจาคเงิน 1,092 บาท ขณะที่พระอธิการของวัดบริจาคเงิน 142 บาทและ วัดเทพนารี อ้าแดงรอดบริจาคเงิน 600 บาท อ้าแดงบุญบริจาค 160 บาท และวัด ทัศนีนางู อ้าแดงวันบริจาค 939 บาท วัดน้อยนางหงส์ หลง อุบาสิกา บริจาครวมทั้งสิ้น 1,554 บาท⁶⁷ และการบริจาคให้กักรัตน์ตลอดถ้วน นนทบุรี โดยอ้าแดงอ้อม 1,760 บาท และวัดโพทองล่าง โดยอ้าแดงเนย 3,200 บาท⁶⁸

ยอดการบริจาคของแต่ละรายนั้นนับว่าค่อนข้างสูง เมื่อเทียบกับ ความเป็นจริงที่ว่าในช่วงเวลาดังกล่าวคุณข้าหลวงภายในวังรุ่นใหญ่ที่ ทำงานรับใช้เจ้านายมาเป็นเวลานานยังได้เงินเดือนอยู่ที่ประมาณ 10-12

⁶⁵ “พจนานุกรมธรรมเนียม เรื่องบริจาคทรัพย์สร้างและปฏิสังขรณ์วัดดุสิตดาราม,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 30 (15 มีนาคม พ.ศ. 2456).

⁶⁶ “พจนานุกรมธรรมเนียม เรื่องการบริจาคทรัพย์ปฏิสังขรณ์,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (3 พฤษภาคม พ.ศ. 2457), 273.

⁶⁷ “พจนานุกรมธรรมเนียม เรื่องปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ จังหวัดนนทบุรี,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 33 (24 ธันวาคม พ.ศ. 2459), 2607. ตรงนี้น่าตั้งข้อสังเกตว่าหลง อุบาสิกาเป็นคนเดียวกับที่บริจาคที่วัดราชบูรณะหรือไม่ แต่ด้วยเหตุผลที่หลักฐาน มีจำกัดจึงไม่สามารถสืบสาวต่อไปได้ แต่หากเป็นคนเดียวกันจริงย่อมแสดงให้เห็นถึงการเดินสายทำบุญบริจาคของผู้หญิงสามัญชนเหล่านี้

⁶⁸ “พจนานุกรมธรรมเนียม เรื่องปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 33 (9 เมษายน พ.ศ. 2459), 830.

บาทเท่านั้น⁶⁹ อย่างไรก็ตาม รายชื่อจำนวนมากไม่ได้หมายความว่า
ไม่มีผู้ขายเป็นผู้บริจาครายใหญ่ ตรงกันข้าม ผู้ขายที่เป็นขุนนางหรือ
ข้าราชการ ตลอดจนคนปกติมีจำนวนมากที่บริจาคด้วยยอดเงินที่สูงลิ่ว
แต่สิ่งสำคัญจากหลักฐานเหล่านี้คือ มีผู้หญิงบางส่วนที่สามารถสะสม
ความมั่งคั่งและสามารถกระจายความมั่งคั่งลงไปในศูนย์กลางของ
ชุมชนได้นั่นเอง รายชื่อผู้หญิงที่บริจาคเหล่านี้มักจะได้รับบาดเจ็บที่
เพียงรายชื่อเดียว หมายความว่าผู้หญิงไม่ได้บริจาคพร้อมกับสามีหรือลูก
แม้ไม่อาจจะสันนิษฐานได้ว่าผู้หญิงเหล่านี้เป็นหม้ายหรือเป็นผู้หญิงโสด
แต่สิ่งที่แน่ชัดคือในช่วงเวลาของการบริจาคและสร้างบุญสะสมไว้ทั้งใน
ชาตินี้และชาติหน้าที่สมควรจะจดจารึกชื่อเอาไว้ เป็นไปได้ว่าผู้หญิงที่
ร่ำรวยเหล่านี้ไม่ได้อยู่ในสถานภาพของการแต่งงาน

นอกเหนือไปจากการบริจาคในรูปของเงิน ยังมีตัวอย่างผู้หญิง
จำนวนหนึ่งที่บริจาคที่ดินของตัวเองให้กับวัดอีกด้วย การบริจาคที่ดินให้
เป็นที่ธรณีสงฆ์อาจสันนิษฐานได้สองประการ คือ อำแดงผู้บริจาคนั้น
ร่ำรวยและมีที่ดินจำนวนมาก จึงสามารถที่จะแบ่งให้กับวัดและสามารถ
แบ่งให้กับลูกหลานได้อย่างถ้วนทั่ว หรือในอีกกรณีที่เป็นไปได้คือ อำแดง
เหล่านี้อาจจะเป็หม้ายที่ไม่มีลูกหรืออาจจะเป็นผู้หญิงโสด เช่น กรณี
ของอำแดงทรัพย์ อำแดงเจิมที่อยู่แถวสำเพ็ง ถวายที่ดินให้วัดแถว
แสนแสบ เป็นที่นา 11 ไร่⁷⁰ ตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจคือ กรณีของอำแดง
จี๊ด ให้ลูกสาวคือ เหลียง หุ่น บุญมี จัดการโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินและมอบ

⁶⁹ เนื่อง นิลรัตน์, ม.ล., *ชีวิตในวัง* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศรีสราฯ, 2541), 187.

⁷⁰ “เรื่องถวายที่นาเป็นที่ธรณีสงฆ์,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 29 (1 ธันวาคม ร.ศ. 131), 2009.

ตึกแถว 5 ห้องให้กับวัดต่างๆ คือ วัดราชนัสดาราม วัดประทุมวนาราม วัดเขาวัง วัดถ้ำกลบ เมืองเพชรบุรี และวัดเขาพระงาม เมืองลพบุรี และให้ผลประโยชน์จากห้องแถวแก่วัดเดือนละ 30 บาท⁷¹ อาจกล่าวได้ว่า อำแดงจืดนับเป็นเศรษฐีนี้ และหากจะพิจารณาจากจังหวัดที่อยู่จะสังเกตได้ว่าอำแดงจืดอาศัยอยู่ที่กรุงเทพฯ แต่กลับบริจาคที่ดินให้กับวัดที่เพชรบุรีและลพบุรีได้ นี่ย่อมแสดงให้เห็นถึงการเดินทางออกจากจังหวัดหรือมีการติดต่อค้าขายกับคนที่อยู่แถบสองจังหวัดนี้อย่างแน่นอน

จากตัวอย่างที่ได้ยกมาเกี่ยวกับการซื้อขายและจำหน่ายที่ดิน ตลอดจนการบริจาคเงินและที่ดินให้กับวัด จะเห็นได้ว่าอำแดงทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในเขตพระนครหรือกรุงเทพฯ มีประสบการณ์ทั้งด้านการค้า และการลงทุนแลกเปลี่ยนที่ดิน ตลอดจนการขยายเครือข่ายคนรู้จักผ่านทาง การบริจาคให้กับวัด แม้ไม่อาจที่จะเห็นภาพที่ลงลึกกว่านี้ผ่านทางตัวเลขการบริจาคเงิน แต่ก็เป็นเรื่องที่เชื่อได้ในระดับหนึ่งว่าการมีสัมพันธ์ที่ดีกับเจ้าอาวาสวัดสำคัญในฐานะอุบาสิกหรือผู้อุปถัมภ์ชั้นดีย่อมไม่พ้นที่จะเป็น “โยม” คนสำคัญของวัด และด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้เศรษฐีนี้เหล่านี้เป็นที่รู้จักหรืออาจจะคุ้นเคยกับเจ้านายเชื้อพระวงศ์หรืออย่างน้อยที่สุดคือกลุ่มข้าราชการผ่านทางงานบุญหรือการบอญุของวัดนั่นเอง

⁷¹ “ประกาศเรื่องให้ที่ดินและตึกแถวแก่วัดต่างๆ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 32 (12 ธันวาคม พ.ศ. 2458), 2154.

8. อำแดงหัวเมือง: แม่ค้าคหบดี

ไม่เฉพาะแต่ในเขตกรุงเทพฯ การขยายตัวของเศรษฐกิจยังได้แผ่ขยายไปยังระดับภูมิภาค แม้ว่าในกรณีของผู้หญิงสามัญชนในเขตนอกกรุงเทพฯ จะไม่พบหลักฐานการซื้อขายที่ดินก็ตาม แต่ก็อาจจะสันนิษฐานบทบาทที่สำคัญทางเศรษฐกิจที่ต้องเข้าไปสัมพันธ์กับรัฐของผู้หญิงสามัญชนได้ผ่านราชกิจจานุเบกษาที่ทางการประกาศการถือครองประทานบัตรที่ให้สิทธิในการทำเหมือง โดยเฉพาะในแถบมณฑลภาคใต้ การได้รับสิทธิในการถือครองประทานบัตรไม่เพียงแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับรัฐ ยังแสดงให้เห็นถึงความสามารถที่จะยื่นขอประทานบัตรและความมั่งคั่งมากพอที่จะจ่ายเงินให้กับรัฐได้เช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น กรณีอำแดงเตียนได้สิทธิถือประทานบัตรเหมืองแร่ดีบุกที่อำเภอรองเง็ง มณฑลภูเก็ต⁷² กรณีของอำแดงซ้อย มณฑลภูเก็ตขอคืนประทานบัตร⁷³ กรณีของอำแดงเป่าไม่ส่งค่าประทานบัตรให้กับรัฐ ทำให้ถูกยกเลิกประทานบัตร⁷⁴ ในบางกรณียังพบว่าผู้หญิงเหล่านี้ถือสิทธิประทานบัตรจำนวนหลายใบ เช่น อำแดงนุ้ย ได้คืนประทานบัตรสามใบ คือที่เหมืองแร่ดีบุกเกาะพระทองและเกาะคอเขา⁷⁵ กรณีอำแดง

⁷² “ประกาศกรมราชโลหกิจ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (2 เมษายน ร.ศ. 130), 10.

⁷³ “ประกาศกรมราชโลหกิจ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (21 พฤษภาคม ร.ศ. 130), 306.

⁷⁴ “ประกาศกรมราชโลหกิจ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (26 เมษายน พ.ศ. 2457), 163.

⁷⁵ “ประกาศกรมราชโลหกิจ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (23 สิงหาคม พ.ศ. 2457), 1125.

กิมจุกิ้นประทานบัตรจำนวนสองใบสำหรับการทำเหมืองในภูเก็ต⁷⁶ นี้
ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นถึงบทบาทที่สำคัญอย่างมากของผู้หญิงที่อยู่
ตามภูมิภาคต่างๆ ของสยามขณะนั้นที่เผชิญหน้ากับการขยายตัวของ
เศรษฐกิจโดยเฉพาะความต้องการแร่ดีบุกเพื่อส่งออกไปยังมลายู⁷⁷

อีกสิ่งทีควรเอ่ยถึงคือ การถือประทานบัตรการทำเหมืองแร่ หลาย
ชื่อที่พบคือชื่อผู้หญิงที่มีสิทธิถือประทานบัตร และบางชื่อนั้นสันนิษฐาน
ได้ว่าผู้หญิงมีเชื้อสายจีน การผสมผสานของเชื้อชาติระหว่างชายจีนและ
หญิงไทยยังมีตัวอย่างอีกมากพอควรนอกเหนือจากในเขตกรุงเทพฯ ดัง
ที่ได้ยกตัวอย่างไปในข้างต้น เช่น การที่รัฐประกาศว่าประทานบัตรของ
อำแดงฮองเกี้ยวไซไม่ได้แล้วเนื่องจากผู้ถือครองถึงแก่กรรม⁷⁸ เช่นเดียว
กับกรณีประทานบัตรของอำแดงม่องเฮ้ว⁷⁹ ซึ่งข้อมูลเหล่านี้สอดคล้อง
กับสิ่งที่อินแกรมได้นำเสนอเกี่ยวกับการทำเหมืองในเขตภาคใต้ของ
สยามในช่วงทศวรรษ 2450 ที่การทำเหมืองแร่ดีบุกในช่วงแรกยังมีขนาด
เล็ก ลงทุนน้อยและอยู่ในมือคนจีนเป็นส่วนใหญ่ ก่อนที่บริษัทตะวันตก
จะเข้ามาพร้อมกับเทคโนโลยีที่ทำให้การทำเหมืองแร่เข้มข้นและมีขนาด
ใหญ่ขึ้นในช่วงทศวรรษ 2460 เป็นต้นไป⁸⁰

⁷⁶ “ประกาศกรมราชโลหกิจ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 34 (20 พฤษภาคม พ.ศ. 2460), 538.

⁷⁷ เจมส์ ซี. อินแกรม, เรื่องเดียวกัน, 148-149.

⁷⁸ “ประกาศกรมราชโลหกิจ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 29 (26 มกราคม ร.ศ. 131), 2500.

⁷⁹ “ประกาศกรมราชโลหกิจ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 29 (2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 131), 2522.

⁸⁰ เจมส์ ซี. อินแกรม, เรื่องเดียวกัน.

ไม่เพียงเท่านั้นการปรากฏตัวของผู้หญิงเหล่านี้จะพบมากผ่านทางการบริจาคและมีส่วนร่วมในกิจกรรมของอำนาจส่วนท้องถิ่นและศูนย์กลางของชุมชน อย่าง วัด ในบางจังหวัดจะได้เห็นบทบาทของแม่ค้าคหบดีในการบริจาคเงินจำนวนมากไม่แพ้ในเขตกรุงเทพฯ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือเมืองน่าน จังหวัดสำคัญที่เป็นฐานการค้าระหว่างสยามกับหัวเมืองทางเหนือและแม้แต่เมืองในเขตประเทศลาวมาตั้งแต่ในอดีตและย่อมเป็นที่คาดเดาได้ว่าการขยายตัวทางการค้าย่อมสัมพันธ์กับจำนวนของพ่อค้าแม่ค้าเช่นกัน ในการปฏิสังขรณ์วัดที่น่าน นอกเหนือจากรายชื่อของเจ้าหลวงผู้ครองนครน่าน ที่บริจาคเงิน 1,200 บาท ยังมีรายชื่อพระ พ่อค้าคหบดีชาวจีน และมีรายชื่อของผู้บริจาคที่เป็นหญิงจำนวนมาก เช่น อำแดงเผื่อ อำแดงปวน บริจาคเงิน 138 บาท อำแดงสุ อำแดงมวน อำแดงแสงแก้ว อำแดงบุญตา อำแดงคำหลวง บริจาคเงินรายละ 50 บาท และยังมีอำแดงเขียว อำแดงยวด อำแดงสม อำแดงหล้า อำแดงสีคำ อำแดงจันกับอำแดงพรม อำแดงต่อมแก้ว อำแดงเกียง คำกม อำแดงสุคันธา เป็นต้น⁸¹ เช่นเดียวกับการปลุกกุฎิที่เมืองน่าน อำแดงยอดด้า อำแดงเทพ อำแดงทาก็เป็นผู้บริจาคและช่วยสร้างกุฎิ⁸² การปฏิสังขรณ์วัดช้างค้ำ อำแดงบัวนำ อำแดงคำหลอ อำแดงสีคำ อำแดงบุญแทน อำแดงเหมือน อำแดงต่อมก็เป็นแกนนำในการบริจาคเงินเช่นกัน⁸³

⁸¹ “พจนานุกรมกรมธรรมการ เรื่องจัดการปฏิสังขรณ์วิหาร,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 30 (26 ตุลาคม พ.ศ. 2456), 1700.

⁸² “พจนานุกรมกรมธรรมการ เรื่องการปลุกกุฎิ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (26 กรกฎาคม พ.ศ. 2457), 971.

⁸³ “พจนานุกรมกรมธรรมการ เรื่องปฏิสังขรณ์วัดช้างค้ำ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2457), 1961.

หลักฐานเกี่ยวกับการบริจาคเงินให้กับวัดจึงเป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้รายละเอียดเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ จำนวนเงินและสัดส่วนของผู้หญิงท่ามกลางผู้บริจาคชายที่น่าสนใจอย่างมาก และแสดงให้เห็นถึงการเข้าไปปฏิสัมพันธ์กับเครือข่ายหรือศูนย์กลางอำนาจของแต่ละชุมชนหรือแต่ละท้องถิ่น หากจะอนุมานจากสถานะของการจัดเรียงชื่อตามความสำคัญของผู้บริจาค ก็มีผู้หญิงหลายคนที่ตั้งอยู่ในชื่อระดับบนๆ ของการบริจาคถัดมาจากเจ้านายเชื้อพระวงศ์ ข้าราชการหรือพระเจ้าอาวาส

การบริจาคที่ดินให้วัดก็เป็นอีกหนึ่งการบริจาคที่พบว่าผู้หญิงจำนวนมากเลือกที่จะทำ หลายรายบริจาคที่นาหลายสิบไร่ให้กับวัด และชื่อเหล่านี้สามารถสันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นแม่หม้ายหรือเศรษฐีที่มีที่ดินเหลือเพื่อและอาจไม่มีลูกหลานหรือภรรยาทางครอบครัวที่ทำให้ต้องกันที่ดินเอาไว้แบ่งสรร กรณีอำแดงแจ่ม อูทิศที่นา ตำบลมหาสอน อำเภอสนามแวง แขวงลพบุรี 80 ไร่ 3 งาน ขณะที่คนอื่นบริจาค 1 ไร่และ 6 ไร่⁸⁴ ถวายที่นาเป็นที่ธรณีสงฆ์ มีผู้ใหญ่บ้านสองคนกับภรรยาอีกสองคน รวมเป็นสี่คนถวายในจำนวน 3 ไร่ และ 3 งานตามลำดับ แต่อำแดงเอม ที่ถูกใส่ข้อมูลไว้ว่าเป็นหม้าย กลับบริจาคถึง 5 ไร่ 76 วา⁸⁵ หรือเป็นกรณีของผู้หญิงสยามที่มีบิดาเป็นจีน อย่างกรณีของอำแดงคำ บุตรีจีนทองบริจาคที่ดินให้วัด 12 ไร่ที่เพชรบุรี⁸⁶ ก็เป็นอีกหนึ่งการยืนยันถึงการผสมผสานระหว่างชาวจีนและผู้หญิงสยาม

⁸⁴ “ประกาศเรื่องถวายที่นาให้เป็นที่ธรณีสงฆ์,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 28 (11 มิถุนายน ร.ศ. 130), 529.

⁸⁵ “ประกาศเรื่องถวายที่นาให้เป็นที่ธรณีสงฆ์,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 29 (15 กันยายน ร.ศ. 131), 1371.

⁸⁶ “ประกาศเรื่องถวายที่นาให้เป็นที่ธรณีสงฆ์,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 33 (10 ธันวาคม พ.ศ. 2459), 2447.

จะเห็นได้ว่าวัดเป็นสถานที่สำคัญที่เงินจากผู้หญิงที่มั่งคั่งเหล่านี้ จะถูกทุ่มเทลงไป และไม่เพียงแต่วัดที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนเท่านั้น การสร้างโอสถศาลาตลอดจนการอำนวยความสะดวกให้กับการค้าขาย ในตลาดหรือการคมนาคมก็ดูจะเป็นอีกหนึ่งช่องทางในการบริจาคที่ ผู้หญิงสามัญชนมีบทบาทสำคัญ ทั้งนี้เมื่อพิจารณาจากการขยายตัวของ ตลาดผ่านการออกกฎหมายและการเก็บภาษีของรัฐที่เริ่มลงไปยังส่วน ภูมิภาคมากขึ้น⁸⁷ ก็ทำให้เข้าใจถึงเหตุผลที่ผู้หญิงสามัญชนที่สัมพันธ์อยู่ กับการค้าขายในตลาดได้กระจายความมั่งคั่งของตนเองลงไปในรูปแบบ การสร้างสาธารณูปโภคและสิ่งก่อสร้างเพื่ออำนวยความสะดวกให้คน เข้ามาซื้อขายในตลาดมากขึ้นนั่นเอง ในกรณีของการสร้างโอสถศาลา ที่อุบลราชธานี พบว่ามีรายชื่อผู้หญิงที่บริจาคในนามของตนเองแต่ใ ส่อาชีพอของสามีว่าเป็นพ่อค้าเมืองอุบลจำนวนหนึ่ง เช่น เคลือบและคำมี ทั้งสองเป็นภรรยาขุนพิพัฒนพานิช กรมการพิเศษอุบลราชธานี และพุ่ม ภรรยาขุนนริศวิศาล กรมการพิเศษอุบล อึ่งภรรยานายบุญนาก เขียน ภรรยาจิ้นเฮง เป๊ะภรรยานายจั้งสุน แจ้งภรรยาจิ้นต๊ับ ทองมีภรรยา นาย บุญ พวงภรรยาจิ้นชุ่นเฮง หรีงภรรยา นายถั่ง ซึ่งทั้งหมดถูกใส่คำว่า “พ่อค้า” ต่อท้ายทั้งสิ้น แสดงให้เห็นการบริจาคของผู้หญิงเหล่านี้ภายใต้ อาชีพการเป็นพ่อค้าของสามี และยอมแสดงให้เห็นชัดเจนถึงบทบาท ของผู้หญิงในฐานะของการเป็นตัวแทนสามี อย่างไรก็ตาม นอกจากนี้

⁸⁷ ดูเพิ่มเติม เช่น “ประกาศเก็บภาษีตึก เรือน โรง ร้าน กระโจมในเขตรัฐ สุขาภิบาลเชียงใหม่,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (19 เมษายน พ.ศ. 2457), 60, “ประกาศแก้อัตราเก็บเงินค่าภาษีตึกบ้านเรือนโรงร้านแลยานพาหนะในเขตรัฐ สุขาภิบาลนำเมืองฯ ราชบุรี,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 32 (12 กันยายน พ.ศ.2458), 198, “ประกาศเก็บเงินภาษีโรงร้านในเขตรัฐสุขาภิบาลท้องที่อำเภอสองพี่น้อง จังหวัด สุพรรณบุรี,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 33 (22 ตุลาคม พ.ศ. 2459), 187.

พบว่า มีผู้หญิงบางส่วนที่ได้รับการใส่อาชีพรูปร่างเป็น “แม่ค้า” ด้วยเช่นกัน เช่น อำแดงเพิ่มแม่ค้าเมืองอุบล อำแดงพูลแม่ค้าเมืองอุบล อำแดงนากแม่ค้าอำเภอตระการ⁸⁸

อีกหลายกรณีที่น่าสนใจคือ อำแดงจำนวนมากแต่งงานกับพ่อค้าชาวจีน ชื่อของชาวจีนนั้นเรียงรายยาวเหยียดพร้อมด้วยชื่อของภรรยาชาวไทย แสดงให้เห็นถึงอำนาจทางการค้าที่อยู่ในมือของผู้หญิงและยังแสดงให้เห็นถึงการแต่งงานระหว่างหญิงไทยกับชาวจีนที่อพยพมาจากประเทศจีนและอยู่ในช่วงก่อร่างสร้างตัวของการค้าอีกด้วย เช่น การสร้างสะพานที่สิงห์บุรี รายชื่อผู้บริจาคได้แก่ อำแดงขับ มารदानายกุล 14 บาท นายกุลสามี่ อำแดงแอบภรรยา นายชัยสามี่ อำแดงม้วนภรรยา คนละ 24 บาท จีนคล้อยสามี่ อำแดงกิมภรรยา 10 บาท จีนชูสามี่ อำแดงแซมภรรยา 6 บาท จีนม้วยสามี่ อำแดงเงินภรรยา ทั้งยังปรากฏรายชื่อการบริจาคโดยผู้หญิงเพียงคนเดียว เช่น อำแดงหล้าโสด อำแดงข้า อำแดงเขียว อำแดงริด อำแดงปลั่ง อำแดงหลง อำแดงจ้อย อำแดงพูน⁸⁹ ไม่เพียงเท่านั้น ในการสร้างโอสถศาลา สวรรคโลก ยังมีตัวอย่างรายชื่อของแม่ค้า คือ ทิมและไหมที่ได้บริจาคเงินให้กับรัฐ 8 บาทและ 4 บาท ตามลำดับ⁹⁰ และกรณีของนางหงวน นางท่งหิม ที่บริจาคเงินเข้ากองสุขาภิบาล พิษณุโลก เพื่อสร้างทำนน้ำที่ตลาด⁹¹

⁸⁸ “ประกาศเรื่องบริจาคทรัพย์สร้างโอสถศาลา,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 31 (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2457), 2709.

⁸⁹ “ประกาศเรื่องสร้างสะพาน,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 30 (19 ตุลาคม พ.ศ. 2456), 1629.

⁹⁰ “ประกาศเรื่องบริจาคทรัพย์สร้างโอสถศาลา,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 32 (12 กันยายน พ.ศ. 2458), 1298.

⁹¹ “ประกาศเรื่องบริจาคเงินบำรุงโรงพยาบาล โอสถสภาและสุขาภิบาลตามจังหวัดต่างๆ,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 36 (27 กรกฎาคม พ.ศ. 2462), 1203.

ตัวอย่างอีกแห่งก็คือ กรณีการบริจาคในพิจิตร อำแดงหลาย ถูกระบุเอาไว้ชัดเจนว่าอยู่ในสถานะของเจ้าของตลาดเป็นผู้บริจาครายใหญ่ ให้ความสำคัญถนนที่ตลาด ร่วมกับอำแดงนาค อำแดงถม อำแดงไร่ อำแดงปวน แม่ค้า และคนอื่นๆ รวมเงินถมทางที่ตลาดบางมูลนาคไม่ ให้และ ซึ่งในรายชื่อทั้งหมดมีแต่พ่อค้าจีนและแม่ค้าสยาม⁹² แม้ว่าหลักฐานชิ้นนี้จะมีเพียงชิ้นเดียว แต่เป็นเครื่องยืนยันที่ดีถึงสถานภาพของผู้หญิงในการจัดการตลาด และเป็นความจริงที่ว่าตลาดบางมูลนาคในจังหวัดพิจิตรนั้นเป็นตลาดที่ใหญ่พอควรในพื้นที่ภาคกลางตอนบน การอยู่ในสถานะของเจ้าของตลาดของอำแดงหลายและการเป็นผู้อุปถัมภ์ การถมถนนให้กับตลาดจึงนับว่าสำคัญอย่างมาก

ศาลาริมทางที่มีจุดประสงค์หลักสำหรับการพักผ่อนของคนเดินทางก็ดูจะเป็นที่สำคัญอีกที่หนึ่งที่เหล่าเศรษฐีภูธรพยายามจะสนับสนุน เนื่องจากศาลาริมทางมีประโยชน์อย่างเห็นได้ชัดในเรื่องการอำนวยความสะดวกให้แก่เหล่าคนค้าขายและคนเดินทาง การสนับสนุนตรงนี้ของพ่อค้าแม่ค้าจึงดู หลายรายชื่อได้รับการกล่าวถึงในราชกิจจานุเบกษาว่าเป็นพ่อค้าที่สำคัญ และแม้ว่าส่วนใหญ่ของรายชื่อเหล่านี้จะกล่าวถึงทั้งสามีและภรรยา แต่ก็เป็นที่น่าสนใจว่าบทบาทจริงๆ ของผู้หญิงเหล่านี้ต่อสามีมีมากเพียงใด เช่น นายใย อำแดงทองคำ มณฑลนครสวรรค์ ได้รับการอ้างถึงว่าทั้งคู่ตั้งบ้านเรือนค้าขายอยู่ที่ ตำบลอุ่มผาง อำเภอแม่กลอง แขวงเมืองกำแพงเพชร และได้บริจาคทรัพย์ส่วนตัวสร้างศาลาริมทางทางปั่นหยายาว 10 ศอก กว้างห้องละห้าศอก และทำถนนต่อจากถนนหลวงเข้าไปยังศาลา รวมเป็น 567 บาท 6

⁹² “ประกาศเรื่องบริจาคทรัพย์ในการขุดดินพูนถนนแต่ตลาดบางมูลนาค,” ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 31 (24 พฤษภาคม พ.ศ. 2457), 417.

สตางค์⁹³

จึงอาจกล่าวได้ว่าบทบาทของผู้หญิงสามัญชนตามมณฑลและภูมิภาคต่างๆ ของสยามขณะนั้นมียุ่สูงเช่นเดียวกับผู้หญิงสามัญชนในเขตกรุงเทพฯ ความเจริญและการขยายตัวของเศรษฐกิจขณะนั้นไม่ได้จำกัดอยู่แต่ในเขตเมืองหลวงของสยามเท่านั้น ตรงกันข้ามภูมิภาคของสยามก็ได้รับผลกระทบโดยตรงเช่นกัน ผู้หญิงสามัญชนจำนวนมากทำการค้าและสามารถสะสมทรัพย์สินได้มากพอสมควร นอกจากจะเป็นแรงงานแฝงที่คอยสนับสนุนสามีและครอบครัวแล้ว พวกเธอยังได้กลายมาเป็นผู้อุปถัมภ์วัดและเป็นผู้สนับสนุนหลักให้กับการก่อสร้างสาธารณูปโภคและการขยายตัวของตลาดที่ใช้เป็นสถานที่ในการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างเมืองเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงและมั่งคั่งของตนเองต่อไปข้างหน้าตนเอง การแต่งงานและความสัมพันธ์ระหว่างคนจีนกับผู้หญิงสามัญชนสยามในเขตภูมิภาคก็ดูจะมีแบบแผนไม่ต่างไปจากเมืองหลวงมากนัก คนจีนหลายคนได้แต่งงานกับผู้หญิงท้องถิ่นและช่วยกันสร้างฐานะเป็นผู้นำที่มีอำนาจและเป็นแรงสนับสนุนให้เกิดการพัฒนาในชุมชนแต่ละแห่ง สอดคล้องกับกับการขยายตัวของอำนาจและความพยายามของรัฐที่จะพัฒนาประเทศนั่นเอง หญิงสามัญชนจำนวนมากที่ปรากฏในหลักฐานทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ได้ปรับตัวเข้ากับ ความเปลี่ยนแปลง จากการเป็นเพียงแรงงานแฝงที่อยู่ในครัวเรือน กลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญทางการค้าและพื้นที่ทางธุรกิจแบบใหม่โดยเฉพาะด้านกรรมสิทธิ์ที่ดิน

⁹³ “ประกาศเรื่องบริจาคทรัพย์ในการสร้างศาลา,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 30 (3 สิงหาคม พ.ศ. 2456), 902.

9. ชายโสดที่ไร้อำนาจ-ตัวตน แรงงานชายขอบของชายขอบ

ในที่นี้เกิดคำถามกับความสัมพันธ์ของแรงงานชายกับการสมรส และมีกรอบคิดว่า แรงงานชายที่สมรสกับแรงงานชายโสดที่ไม่ได้แต่งงานไม่ได้สร้างกรอบคิดเป็นของตนเองนั้นมีลักษณะที่ต่างกันหรือไม่ แรงงานชายสามัญชนในโครงสร้างการจัดการกำลังของรัฐเช่นนี้ เมื่อเทียบกับหญิงสามัญชน แรงงานชาวจีนอิสระ ข้าราชการทหารและพลเรือน พวกเขาคือกลุ่มคนที่ถูกหาประโยชน์มากที่สุดจากฐานของความเป็นไพร่ในระบบมูลนายแบบเดิมที่มักถูกเกณฑ์ไปใช้แรงงานตามสังกัดในยามสงบ และถูกเกณฑ์ไปเป็นไพร่พลเมื่อยามศึกสงคราม ที่ผ่านมามารกล่าวถึงแรงงานชายที่ถูกเกณฑ์ในระบบไพร่ หรือแรงงานชายในยุคหลังมักจะพูดถึงราวกับว่าเป็นกลุ่มแรงงานกลุ่มเดียวที่อยู่ภายใต้นโยบายของรัฐเหมือนกัน

คำถามต่อมาก็คือ เหตุใดต้องชายโสด ไม่ใช่หญิงโสด เมื่อเทียบกันฝ่ายหญิงไม่มีภาระที่ต้องแบกรับผ่านการเกณฑ์แรงงานในแบบจารีตหรือการต้องจ่ายเงินค่าราชการ รัชชูปการ หรือเงินศึกษาพลี แรงงานชายโสดมีประเด็นของการถูกกดขี่แรงงานมากกว่า และหากเทียบกับการศึกษาเชิงวิชาการทั้งหลาย การให้ความสำคัญกับประเด็นชายโสดมีอยู่น้อยมาก เมื่อเทียบกับการศึกษาเรื่องหญิงโสด⁹⁴

⁹⁴ งานเขียนเกี่ยวกับหญิงโสดสัมพันธ์กับกระแสสตรีนิยมที่ขยายตัวขึ้นมากในวงวิชาการไทย นอกจากนั้นการศึกษาบทบาทของผู้หญิงในเชิงประวัติศาสตร์ก็มีอยู่ไม่น้อยดังที่กล่าวไปแล้วในงานของ ภาวินี บุณนาค, เรื่องเดียวกัน, ดวงทอง เหล่าวรรณะกุล, เรื่องเดียวกัน และในเชิงอรรถที่ 30

การสมรสและมีครอบครัวของแรงงานทำให้แรงงานชายมี
แรงงานแฝงอย่างเมียและลูกช่วยเหลือกิจการในครอบครัวที่คอยดูแล
เรื่องอาหารการกิน งานบ้าน ตลอดจนการทำไร่นานานในยามที่พวกเขา
ถูกเกณฑ์ไปใช้แรงงานในระบบบ่อน่า ไม่เพียงเท่านั้นพวกเขายังกลายเป็น
เป็นแรงงานในการผลิตเพื่อค้าขายนำเงินมาจ่ายภาษีเกี่ยวกับที่นา และ
ค่าใช้จ่ายต่างๆ ความต้องการเงินตราจากรัฐบาลที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ
หลังสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นต้นมาทำให้แรงงานดังกล่าวเข้าไปเกี่ยวพัน
กับเศรษฐกิจแบบเงินตราโดยตรง อันจบลงที่บ่ทองโหดด้วยการใช้
แรงงาน หากพวกเขาไม่มีความสามารถจะจ่ายได้

เมื่อพิจารณาเชิงตัวเลข แรงงานที่เป็นชายโสดต้องแบกรับภาระ
ที่มากกว่าจากค่าใช้จ่ายต่างๆ หากคำนวณเฉพาะเงินรัฐูปการและเงิน
การศึกษาพลีอาจนับเป็นเงินสูงถึง 7 บาทต่อปี หากพวกเขาไม่มี
ครอบครัวที่จะช่วยค้าขายและนำเงินมาจ่ายแล้ว พวกเขาก็ต้องถูกขูดรีด
ผ่านการใช้แรงงานโยธาเพื่อชดใช้การที่พวกเขาไม่เงินจ่ายกรณีดังกล่าว
ซึ่งเท่ากับเป็นการตัดโอกาสในการสั่งสมทุนไปด้วยเมื่อเทียบกับราคา
สินค้าในปี 2463-2467 พบว่า ราคาข้าวเปลือกต่อหาบอยู่ที่ 2.25 บาท⁹⁵
ปี 2468-2471 ในกรุงเทพฯ ไร่มีราคา 64 บาท ส่วนควายมีราคาตัวละ
74 บาท⁹⁶

⁹⁵ เจมส์ ซี. อินแกรม, *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), 90.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, 91.1970-1850

รัฐตระหนักถึงความสำคัญของประชากร ดังเห็นได้จากนโยบายสนับสนุนการมีครอบครัวและผลิตจำนวนประชากร กฎหมายได้งดเว้นการเก็บเงินรัชชูปการให้แก่ชายผู้มีลูก 3 คน นอกจากนั้น เห็นได้ชัดจากให้ความสำคัญกับตระกูลและสืบสกุลผ่านกฎหมาย พระราชบัญญัติขนานนามสกุล พ.ศ. 2455 ทำให้คนที่แต่งงาน กลายเป็นคนที่มีสถานะรองรับอย่างมั่นคงมากขึ้น ดังนั้นนอกจากแรงขับเคลื่อนทางเพศแล้ว ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่รัฐกระทำต่อพวกเขา จึงเป็นสิ่งที่ทำให้พวกเขาตัดสินใจเลือกที่จะมีคู่ครองและสร้างครอบครัว ตราบใดที่ยังสังกัดรัฐอยู่ การมีครอบครัวของสามัญชนนั้นนับว่าให้ผลประโยชน์มากกว่าการเป็นชายโสด ดังที่อินแกรมวิเคราะห์การผลิตในหน่วยครัวเรือนที่มี 5 คนในปี 2463-2467 จะเห็นว่า ครอบครัวยังมีรายได้ 130 บาทในหนึ่งปี ซึ่งน่าจะเพียงพอสำหรับจ่ายเงินรัชชูปการ 6 บาท และค่าศึกษาพลีอีก 1 บาท ผนวกกับจากภาษีอากรต่างๆ อีก การอยู่รอดของชายโสดจึงขึ้นอยู่กับครอบครัวหรือตระกูลของตน เพื่อเป็นกำลังการผลิตให้กับครัวเรือนนั้นๆ รายจ่ายที่พืงมีต่อรัฐอาจได้รับการสนับสนุนจากครอบครัวหรือตระกูล นั้นทำให้พวกเขาต้องกลายเป็นผู้พืงพืงภายใต้ระบบอุปถัมภ์ในครอบครัว ทำให้มีอำนาจต่อรองที่น้อยลงไปอีก ผิดกับการออกไปแต่งงานแล้วสร้างบ้านสร้างเรือนใหม่ของแรงงานชายผู้มีครอบครัว การแต่งงานจึงเป็นฐานการสร้างอำนาจและการแสวงหาทรัพยากรในระดับครัวเรือนที่ให้ประโยชน์กว่าการอยู่เป็นโสดในแง่นี้

คำถามคือ ในทางปฏิบัติแล้วสังคมสยามยุคก่อนปฏิวัติ 2475 มีชายโสดอยู่มากน้อยเพียงใด จะเป็นใครได้บ้าง และมีโอกาสมากน้อยเพียงใดที่ชายในยุคดังกล่าวจะดำรงตนเป็นโสด ภายใต้เงื่อนไขที่พวกเขาต้องอำนาจอย่างถึงที่สุด เมื่อเทียบกับกลุ่มคนต่างๆ โดยเฉพาะหลัง

จากการยกเลิกระบบไพร่และทาสในสยามไปแล้ว แม้จะยังไม่มีสถิติที่แน่ชัดถึงประชากรชายโสด แต่ก็มิใช่ว่าพวกเขาจะไม่มีตัวตนอยู่เลย สถานภาพของชายโสดโดยโครงสร้างทางสังคมการเมืองแล้ว ถือว่ามีอำนาจต่อรองน้อย ทั้งยังมีสถานะไม่ถูกนับ ไม่ถูกมองเห็นไปด้วย สถานะความเป็นโสดจึงมิใช่สถานะอันน่าอภิมรณะเท่าใดนัก เนื่องจากไม่สามารถจะอยู่ตัวคนเดียวแบบอิสระได้อย่างปัจเจกชน ยกเว้นเสียแต่ว่าเขาเป็นทนายทที่ได้รับมรดกก่อนโตจากครอบครัวและตระกูลสามัญชนของพวกเขา

กระนั้นชายโสดที่มีบทบาทเด่นชัดที่สุดในสังคมไทย กลับมิได้เป็นแรงงานทั่วไป แต่คือกลุ่มคนอย่างพระภิกษุที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับแรงงานชายโสดทั่วไป เนื่องจากชายโสดเหล่านี้มีอำนาจต่อรองสูงทั้งในด้านการเข้าถึงทรัพยากร และเป็นที่น่าับหน้าถือตา กระทั่งมีบทบาททางการเมืองในระดับพื้นที่ สถานภาพความเป็นนักบวชในพุทธศาสนา ยังได้รับการยกเว้นทางกฎหมายในกรณีที่เกี่ยวข้องกับการจัดการแรงงานอีกด้วย ความโสดของการเป็นพระภิกษุไปจนมรณภาพยิ่งแสดงให้เห็นถึงอำนาจทางวัฒนธรรมที่ “ผ้าเหลือง” มอบให้พวกเขา การเป็นชายโสดจึงเป็นทางเลือกที่เลือกได้สำหรับคนบางชนชั้น หรือกล่าวได้ว่าการที่สามัญชนก่อนปฏิวัติสยาม 2475 จะเลือกเป็นชายโสดนั้นเป็นการสร้างเงื่อนไขที่ทำให้ถูกขูดรีดจากรัฐได้ง่ายกว่าการสมรสและมีครอบครัวเป็นของตนเอง และชายโสดกลายเป็นประเด็นอีกครั้งหลังปฏิวัติสยาม เนื่องจากรัฐบาลในช่วงสงครามได้ออกกฎหมาย พระราชบัญญัติพาสีชายโสด พุทธศักราช 2487 เรียกเก็บภาษีจากชายโสดที่นิยามว่า “ผู้ที่ไม่มีการหย่าโดยชอบด้วยกฎหมาย หรือมีการหย่าโดยชอบด้วยกฎหมายแต่ขาดจากกันแล้ว» แต่ชอบเขตของอายุชายโสดที่พึงเสีย

อายุที่ 45-25 ปี การยกเว้นภาษีดังกล่าวนอกจากสภาพร่างกายอย่าง อวัยวะสืบพันธุ์ไม่สมบูรณ์ เป็นโรคติดต่ออย่างร้ายแรงและเป็นบุคคล วิกลจริตแล้ว ยังแสดงถึงอภิสิทธิ์ความเป็นโสดของคนบางกลุ่ม เช่น ชายโสดที่มีลูกที่ยังมีชีวิตอยู่, พระภิกษุ, ทหารหรือตำรวจ⁹⁷ การยกเว้น เช่นนี้คล้ายคลึงกับข้อยกเว้นการเก็บเงินรัชชูปการตาม พระราชบัญญัติ ลักษณะการเก็บเงินรัชชูปการ พ.ศ. 2462⁹⁸

10. สรุป

หลังการประกาศเลิกทาสและการเลิกระบบไพร่ พันธะของ ราษฎรที่มีต่อรัฐก็ได้ทำให้เขาหลุดออกจากการขูดรีดผลประโยชน์ สิ่ง ที่รัฐเรียกร้องจากพวกเขาคือเงินตราที่แรงงานชายจำต้องแสวงหาราย ได้เพื่อมาจ่ายให้กับรัฐ ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าว แรงงานชายจึงเป็นแหล่ง ผลประโยชน์สำคัญของรัฐที่ไม่ใช่ระบบแรงงานมากเท่ากับที่มาของราย ได้ อย่างไรก็ตามแรงงานชายสามัญชนยังมีหน่วยการผลิตที่เป็นแรงงาน แฝงอยู่นั่นก็คือ ครอบครัวของพวกเขาที่จะช่วยแบ่งเบาภาระในด้านงาน บ้าน อาหารการกิน ตลอดจนการแสวงหาเงินตราเพื่อมาจ่ายให้กับรัฐ

⁹⁷ “พระราชบัญญัติภาษีชายโสด พุทธศักราช 2487,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 61 ตอนที่ 6 (18 มกราคม พ.ศ. 2487), 81-84.

⁹⁸ “พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัชชูปการ พุทธศักราช 2462,” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 38 (23 กันยายน พ.ศ. 2464), 259.

แรงงานอีกประเภทก็คือ ผู้หญิงสามัญชนสยาม พวกเขาไม่ได้ยุติบทบาทของตนเองในด้านการค้าและปฏิสัมพันธ์กับสังคมเอาไว้แค่ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ แต่ในระยะเวลาที่รัฐสยามกำลังเดินหน้าพัฒนาประเทศและเน้นหนักด้านการขยายตัวของเศรษฐกิจ ผู้หญิงเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการทำการค้าขายตั้งแต่ระดับล่างไปจนถึงระดับบน ผู้หญิงสามัญชนได้ยึดกุมอำนาจการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดิน การค้าขาย และยังพัฒนาเครือข่ายคนรู้จักออกไปผ่านทางกรรมมีส่วนร่วมกับชุมชนท้องถิ่นและศูนย์กลางของสังคมในอดีต เช่น วัด ในด้านสังคม ผู้หญิงสามัญชนเป็นกลุ่มคนที่มีปฏิสัมพันธ์กับคนจีนที่อพยพเข้ามาในสยามอย่างมากจากการค้าขายและมีหลายกรณีที่ได้พัฒนาไปเป็นการแต่งงานผสมผสานทางเชื้อชาติ การศึกษาเกี่ยวกับผู้หญิงสยามในสมัยปฏิรูปประเทศจึงไม่ควรจะเป็นแค่เรื่องของผู้หญิงชนชั้นสูงเท่านั้น หากยังต้องรวมไปถึงชีวิตและกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมที่ผู้หญิงระดับล่างได้มีส่วนร่วมเช่นกัน ยังมีแรงงานชายขอบอีกประเภทหนึ่งก็คือ ชายโสดที่ไม่ถูกมองเห็นว่าถูกขูดรีดแรงงานอย่างหนักเพียงใด พวกเขากลายเป็นกลุ่มคนชายขอบของแรงงานที่เสียเปรียบแรงงานชายที่มีครอบครัว เนื่องจากไม่มีผู้ช่วยแบ่งเบาทำให้พวกเขาหากต้องการจะลดภาระดังกล่าว พวกเขาจำเป็นต้องมีพันธะอยู่กับครอบครัวและระบบอุปถัมภ์นั้นไว้ ไม่สามารถแยกตัวออกมาสั่งสมทุนได้แบบที่ชาวจีนเป็นและยังอาจนับเป็นเพียงผู้อาศัยในครัวเรือนที่มีอำนาจต่อรองที่ด้อยต่ำอย่างยิ่ง

บรรณานุกรม

- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (15 สิงหาคม ร.ศ. 117)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 17 (10 มิถุนายน ร.ศ. 119)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 17 (27 พฤษภาคม ร.ศ. 119)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 17 (1 กรกฎาคม ร.ศ. 119)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 17 (13 มกราคม ร.ศ. 119)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 18 (26 มกราคม ร.ศ. 120)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (2 เมษายน ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (30 เมษายน ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (7 พฤษภาคม ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (14 พฤษภาคม ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (21 พฤษภาคม ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (4 มิถุนายน ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (11 มิถุนายน ร.ศ.130)

- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (18 มิถุนายน ร.ศ.130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (2 กรกฎาคม ร.ศ.130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (30 กรกฎาคม ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (9 กันยายน ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 (24 กันยายน ร.ศ. 130)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 29 (26 มกราคม ร.ศ. 131)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 29 (26 มกราคม ร.ศ. 131)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 29 (8 กันยายน ร.ศ. 131)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 29 (15 กันยายน ร.ศ. 131)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 29 (1 ธันวาคม ร.ศ. 131)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 29 (13 ธันวาคม ร.ศ. 131)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 29 (2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 131)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 30 (15 มีนาคม พ.ศ. 2456)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 30 (4 พฤษภาคม พ.ศ. 2456)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 30 (27 กรกฎาคม พ.ศ. 2456)

- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 30 (3 สิงหาคม พ.ศ. 2456)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 30 (19 ตุลาคม พ.ศ. 2456)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 30 (26 ตุลาคม พ.ศ. 2456)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 30 (9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2456)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 30 (16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2456)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (19 เมษายน พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (26 เมษายน พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (3 พฤษภาคม พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (10 พฤษภาคม พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (24 พฤษภาคม พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (26 กรกฎาคม พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (23 สิงหาคม พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 31 (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2457)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 32 (12 กันยายน พ.ศ. 2458)

- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 32 (31 ตุลาคม พ.ศ. 2458)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 32 (12 ธันวาคม พ.ศ. 2458)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 33 (9 เมษายน พ.ศ. 2459)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 33 (22 ตุลาคม พ.ศ. 2459)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 33 (26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2459)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 33 (10 ธันวาคม พ.ศ. 2459)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 33 (17 กันยายน พ.ศ. 2459)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 33 (24 ธันวาคม พ.ศ. 2459)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 34 (20 พฤษภาคม พ.ศ. 2460)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 34 (2 กันยายน พ.ศ. 2460)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 35 (16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2461)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 36 (27 กรกฎาคม พ.ศ. 2462)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 38 (23 กันยายน พ.ศ. 2464)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 42 (28 มีนาคม พ.ศ. 2468)
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 61 ตอนที่ 6 (18 มกราคม พ.ศ. 2487)

หนังสือภาษาไทย

กุลลดา เกษบุญชู. “สนธิสัญญาเบาว์ริงกับการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” *ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง* เอกสารการประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัย, 20-18 ธันวาคม พ.ศ. 2540 ณ โรงแรมเจดับบลิว แมริออท กรุงเทพมหานคร.

จิรานุช โสภา. “บันทึกเรื่องผู้หญิงในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย.” *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.*

จี. วิลเลียม สกินนเนอร์, พรรณี ฉัตรพลรักษ์และคณะ, แปล. *สังคมจีนในไทย ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548.

เจมส์ ซี. อินแกรม. *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970*. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552).

ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. “บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงกับการเมืองในประวัติศาสตร์สังคมไทย.” *ศิลปวัฒนธรรม*, 23: 7 (พฤษภาคม 2545): 62-70.

ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. “สิทธิพลเมืองในการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมช่วงก่อนพ.ศ. 2475.” *วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง* 7: 3 (2554).

เดวิด บรูซ จอนสตัน, พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ, แปล. *สังคมชนบท และภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2473-2423*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

ดวงทอง เหล่าวรรณะกุล. “ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสสมัยรัชกาลที่ 3-5.” *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*, 2539.

เทพ บุญตานนท์. *การเมืองในการทหารไทยสมัยรัชกาลที่ 6*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2559.

นิโคลาส ทาร์ลิง บรรณาธิการ. *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ฉบับ кемบริดจ์ เล่มสอง จากประมาณคริสต์ศักราช 1500 ถึง ประมาณคริสต์ศักราช 1800*. แปลโดย มัทนา เกษกมล. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552.

เนื่อง นิลรัตน์, ม.ล. *ชีวิตในวัง*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศรีสรา, 2541.

มาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2542.

พรศิริ บุรณเขตต์. “นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, คณะสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 2540.

ภารดี มหาขันธ์. “การปฏิรูปการทหารไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*, 2518.

ภาวิณี บุณนาค. “ผู้หญิงในกระบวนการยุติธรรมในสังคมไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงพ.ศ.2478: ศึกษาจากคดีความและฎีกา.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2554.

สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. *ร.7 ก13/1 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงกลาโหม เรื่อง การจัดราชการทหารบก*

อัญชลี สุสายัณห์. *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊ค, 2552.

บทความภาษาอังกฤษ

Hong, Lysa. “Palace Women at the Margins of Social Changes: An Aspect of the Politics of Social History in the Reign of King Chulalongkorn.” *Journal of Southeast Asian Studies*. 30: 2 (September 1999).

Koizumi, Junko. “King’s Manpower Constructed: Writing the History of the Conscription of Labour in Siam”. *South East Asia Research* 10: 1 (2002).

Ouyyanont, Porphant. “Bangkok as a Magnet for Rural Labour: Changing Conditions, 1970-1900”. *Southeast Asian Studies*, 1 :36, (June 1998).

Loos, Tamara. "Issaraphap: Limits of Individual Liberty in Thai Jurisprudence." *Crossroads: An Interdisciplinary Journal of Southeast Asian Studies* 12:1 (1998).

Loos, Tamara. "Sex in the Inner City: The Fidelity between Sex and Politics in Siam." *The Journal of Asian Studies* 64: 4 (1999).

การอ้างอิงอิเล็กทรอนิกส์

กองทัพภาคที่ 4. "ประวัติความเป็นมาในอดีต". สืบค้นจาก <http://www.army4.net/history.php>. (20 มีนาคม 2555) (สืบค้นเมื่อ 29 พฤศจิกายน 2559).